

দ্বিতীয় অধ্যায়

গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজত সামাজিক পৰিৱৰ্তন আৰু সামাজিক শৃংখলা (Social Change and Social Order in Rural and Urban Society)

পৰিচয় (Introduction):

সামাজিক পৰিৱৰ্তন এক বিশ্বজনীন প্ৰক্ৰিয়া। পৃথিৱীৰ যিকোনো সমাজতেই ই বিৰাজমান। সেয়ে এইটো কোৱা হয় যে পৰিৱৰ্তন হ'ল সমাজৰ একমাত্র অ-পৰিৱৰ্তনীয় দিশ। আধুনিক সমাজত বসবাস কৰা কোনো ব্যক্তিকে এইটো সোঁৱৰাই দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই যে ধাৰাবাহিক পৰিৱৰ্তন হৈছে মানৱ সমাজৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। প্ৰকৃততে, সোতৰ শতিকাৰ পৰা উনৈশ শতিকাৰ মাজৰ কালছোৱাত পশ্চিমৰ ইউৰোপীয় সমাজলৈ অহা দ্ৰুত পৰিৱৰ্তনবোৰৰ বিষয়ে চলোৱা চৰ্চাক আলম কৰিয়েই সমাজ বিজ্ঞানৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি কোৱা হয়।

আধুনিক জীৱন ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিক পৰিৱৰ্তন এক সাধাৰণ আৰু বোধগম্য বিষয় হ'লেও, তুলনামূলকভাৱে ই এক নতুন আৰু সাম্প্ৰতিক চৰ্চাৰ বিষয়হে। অনুমান কৰা হয় যে পৃথিৱীত মানৱ জাতিৰ অস্তিত্ব লাভ কৰা প্ৰায় পাঁচ লাখ বছৰ হৈছে। কিন্তু এই মানৱ জাতিয়ে সভ্যতাৰ পোহৰ দেখা মাত্ৰ প্ৰায় ছয় হেজাৰ বছৰ হৈছে। সভ্যতাৰ এই দীঘলীয়া সময়ছোৱাৰ মাত্ৰ যোৱা চাৰিশ বছৰতহে অবিৰত আৰু দ্ৰুত পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়। পৰিৱৰ্তনৰ এই বছৰবোৰৰ ভিতৰতো শেষৰ এশ বছৰত পৰিৱৰ্তনৰ গতি অধিক দ্ৰুততৰ হৈছে। এইদৰে পৰিৱৰ্তনৰ গতি পিছৰ পঞ্চাশ বছৰত, তাৰ পিছত ক্ৰমাৎ বিশ বছৰত অধিকতৰ হৈছে।

মানৱ ইতিহাসৰ ঘড়ী

পৃথিৱীত মানুহৰ অস্তিত্ব প্ৰায় পাঁচ লাখ বছৰ হ'ল। মানুহে স্থায়ীভাৱে বসবাস কৰিবলৈ লোৱাৰ আৱশ্যকীয় ভিত্তি হৈছে কৃষি। বছৰ হিচাপত সভ্যতাই ছয় হেজাৰ বছৰ অতিক্ৰম কৰিছে। এতিয়া আমি যদি সমগ্ৰ মানৱ জাতিৰ স্থিতিৰ কাল এটা দিন (মাজনিশাৰ পৰা

মাজনিশালৈ) বুলি ধৰি লওঁ তেন্তে কৃষিৰ অস্তিত্ব হ'ব নিশা ১১ বাজি ৫৬ মিনিটত আৰু সভ্যতাই স্থিতি ল'ব নিশা ১১ বাজি ৫৭ মিনিটত। আধুনিক সমাজৰ বিকাশ ১১ বাজি ৫৯ মিনিট ৩০ ছেকেণ্ডত হ'ব। এতিয়া কথা হ'ল মানৱ দিনৰ অন্তিম ৩০ ছেকেণ্ডত যিখিনি পৰিৱৰ্তন হৈছে তাৰ পৰিমাণ সম্পূৰ্ণ মানৱ দিনটোৰ সমান হয়গৈ।

উৎসঃ Anthony Giddens, 2004, Sociology, 4th Edition, P. 40

ক্ৰিয়া-কলাপ-১ (Activity-1)

তোমালোকে তোমালোকৰ জ্যেষ্ঠসকলৰ সৈতে কথা পাতা আৰু তোমাৰ জীৱনৰ সৈতে জড়িত বস্তুবোৰৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা। তালিকাখনত বিশেষকৈ দুটা দিশত গুৰুত্ব দিবা (ক) তোমালোকৰ মা-দেউতা যেতিয়া তোমাৰ বয়সৰ আছিল তেতিয়া অস্তিত্ব নথকা বস্তুবোৰ আৰু (খ) তোমালোকৰ ককা-আইতা যেতিয়া তোমালোকৰ বয়সৰ আছিল তেতিয়া অস্তিত্ব নথকা বস্তুবোৰ।

তোমালোকে এনে কিছুমান বস্তুৰো তালিকা এখন প্ৰস্তুত কৰিবলৈ যত্ন কৰিবা যিবোৰ বস্তু তোমালোকৰ মা-দেউতা আৰু ককা-আইতাসকল সৰু হৈ থকা অৱস্থাত আছিল, কিন্তু বৰ্তমান তোমালোকৰ দিনত সেইবোৰৰ অস্তিত্ব নাই।

সামাজিক পৰিৱৰ্তন (Social Change) :

সামাজিক পৰিৱৰ্তন হ'ল এনে এক পৰিৱৰ্তন যাৰ দ্বাৰা অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আদি অৱধাৰণাৰ দ্বাৰা পৰিভাষিত নোহোৱা পৰিৱৰ্তনৰ ৰূপক বুজোৱা হয়। সেইকাৰণে, সমাজ বিজ্ঞানীসকলে 'সামাজিক পৰিৱৰ্তন'ৰ ক্ষেত্ৰত থকা বহুল অৰ্থ পৰিহাৰ কৰি সংকীৰ্ণ গতিলৈ অনাৰ প্ৰয়াস কৰিছে আৰু সেয়েহে তেওঁলোকে ইয়াক সামাজিক তত্ত্ব হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ বিচাৰে। প্ৰাথমিক বা বুনিয়াদী স্তৰত সামাজিক পৰিৱৰ্তনে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তনবোৰক বুজায় যি পৰিৱৰ্তনে কোনো বস্তু বা পৰিস্থিতিৰ আন্তঃগাঁথনিক এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত ৰূপান্তৰ কৰে (Giddens 2005 : 42)। গতিকে সামাজিক পৰিৱৰ্তন বুলি ক'লে সকলো পৰিৱৰ্তনক নুবুজায়। বৰং এই পৰিৱৰ্তনে 'বৃহৎ পৰিৱৰ্তন'ক বুজায়, যিয়ে মৌলিক ৰূপান্তৰ সাধন কৰে। ইয়াত 'বৃহৎ' শব্দটোৱে কিমান পৰিৱৰ্তন হৈছে কেৱল সেইটোকে বুজোৱা নাই, ই পৰিৱৰ্তনৰ পৰিমাণকো বুজাইছে। অৰ্থাৎ, এই পৰিৱৰ্তনে সমাজৰ কিমান অংশ শ্ৰেণীক প্ৰভাৱিত কৰে তাৰ মাপ-কাঠিৰেহে পৰিৱৰ্তনৰ জোখ-মাখ কৰা হয়। অন্য অৰ্থত, যি পৰিৱৰ্তনে ব্যাপক আৰু বিস্তৃতভাৱে সমাজৰ এক বৃহৎ অংশক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে তাকে সামাজিক পৰিৱৰ্তন বোলে। অৰ্থাৎ, সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত হ'ল যে—সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰভাৱ সমাজৰ বৃহৎ অংশৰ লোকলৈ প্ৰসাৰিত হ'ব লাগিব।

এনে ধৰণে সুনিৰ্দিষ্টভাৱে সংজ্ঞাবদ্ধ কৰাৰ পাছতো সামাজিক পৰিৱৰ্তন এক বিস্তৃত অৱধাৰণা হৈয়ে

ৰয়। সামাজিক পৰিৱৰ্তনক বহল ভিত্তিত বুজাবলৈ কৰা প্ৰয়াসত আমি সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কেইবাটাও দিশ যেনে—সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ উৎপত্তি আৰু কাৰণসমূহ; ইয়াৰ প্ৰকৃতি নতুবা সমাজৰ ওপৰত পৰা ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰভাৱ আৰু ইয়াৰ গতি সম্পৰ্কেও অনুসন্ধান কৰিব লাগিব।

উদাহৰণস্বৰূপে, মহান প্ৰকৃতিবিদ চাৰ্লচ ডাৰউইনে (Charles Darwin) আগবঢ়োৱা বিৱৰ্তন (Evolution) ধাৰণাটোৰ বিষয়ে এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখ কৰিব পাৰি। এই অৱধাৰণাৰ মতে এক দীৰ্ঘ সময় ধৰি লাহে লাহে হোৱা পৰিৱৰ্তনক বিৱৰ্তন হিচাপে নামকৰণ কৰা হৈছে। আন কথাত, জীৱিত প্ৰাণী কিদৰে বিকশিত হয় এই বিষয়ে তেখেতে বিৱৰ্তন তত্ত্বটোত আলোচনা কৰিছে। জীৱিত প্ৰাণীসমূহৰ কিদৰে প্ৰাকৃতিক পৰিবেশৰ লগত সংগতি ৰাখি লাহে লাহে ক্ৰমবিৱৰ্তন হয় সেই বিষয়ে এই তত্ত্বত তেখেতে আলোচনা কৰিছিল। ডাৰউইনৰ তত্ত্বই ‘যোগ্য ভোগ্য বসুন্ধৰা’— এই ধাৰণাত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল প্ৰাকৃতিক পৰিবেশৰ সৈতে যিবোৰ প্ৰাণীয়ে খাপ খাই থাকিব পাৰে সেইবোৰেই জীয়াই থাকিব পাৰে। বিপৰীতে যিবোৰ জীৱই পৰিবেশৰ সৈতে খাপ খাব নোৱাৰে বা মন্থৰ গতিত সলনি হয় সেইবোৰ প্ৰকৃতি জগতৰ পৰা নিঃচিহ্ন হৈ যায়। ডাৰউইনে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে এবিধ সাগৰীয় প্ৰাণী (বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মাছ) ৰ পৰা স্থলচৰ স্তন্যপায়ী প্ৰাণীলৈ বিৱৰ্তন হয় আৰু ই বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি বান্দৰ আৰু নৰ-বানৰ আৰু অৱশেষত মানুহ বা হম’ চেপিয়েনচলৈ (Homo Sapiens) বিৱৰ্তন হয়। উল্লেখযোগ্য যে, যদিও ডাৰউইনে তেখেতৰ বিৱৰ্তন তত্ত্বৰ জৰিয়তে প্ৰাকৃতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিছিল, পিছলৈ ই সামাজিক জগতখনৰ সৈতেও খাপ খাই পৰে। যিটোক ‘সামাজিক ডাৰউইনবাদ’ (Social Darwinism) নামেৰে জনা যায়। বিৱৰ্তনাত্মক পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে কিছুমান পৰিৱৰ্তন অধিক ক্ষিপ্ৰতাৰে হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনে পৰিৱৰ্তনক বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন (Revolutionary Change) বোলা হয়। এই বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়টো ৰাজনীতিৰ আলোচনাত বিশেষকৈ চৰ্চিত হয়। ৰাজনৈতিক প্ৰসংগত বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন বুলি ক’লে পূৰ্বৰ শাসক শ্ৰেণী বা সমূহক প্ৰত্যাহান জনাই গাদীচ্যুত কৰি সমাজৰ ক্ষমতাৰ সংৰচনা দ্ৰুতগতিত পৰিৱৰ্তন হোৱাটোক বুজায়। আন কথাত, যেতিয়াই কোনো ৰাষ্ট্ৰ বা সমাজৰ পূৰ্বৰ শাসন ক্ষমতা উৎখাত কৰি বিপ্লৱী জনতাই নতুন ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন কৰে তাকে বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে—ফৰাচী বিপ্লৱ (1789-93) আৰু 1917 চনৰ ছোভিয়েট ৰাছিয়াৰ বিপ্লৱ পৃথিৱীৰ উল্লেখনীয় বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন। সাধাৰণতে দ্ৰুত, আকস্মিক আৰু সম্পূৰ্ণ ৰূপান্তৰ যেনে ‘শিল্প বিপ্লৱ’ (Industrial Revolution) বা ‘দূৰ সংযোগ বিপ্লৱ’ (Telecommunication Revolution) আদি বুজাবলৈ বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন ধাৰণাটো প্ৰয়োগ কৰা হয়।

কিছুমান পৰিৱৰ্তনক সিহঁতৰ প্ৰকৃতি নতুবা প্ৰভাৱৰ ভিত্তিত চিহ্নিত কৰা হয়। এনেকৈ চিহ্নিত হোৱা পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰকাৰবোৰৰ ভিতৰত সংৰচনাত্মক পৰিৱৰ্তন আৰু ধাৰণা, মূল্যবোধ আৰু পৰিৱৰ্তনে সমাজৰ সংস্থা বা সংস্থাক পৰিচালিত কৰা নীতি-নিয়মৰ পৰিৱৰ্তন সাধি সমাজৰ গাঁথনিক পৰিৱৰ্তন ঘটায়। উদাহৰণস্বৰূপে, সমাজত কাগজৰ মুদ্ৰা প্ৰচলন হোৱাৰ ফলত বিত্তীয় বজাৰ আৰু লেনা-দেনা ব্যৱস্থালৈ এক বৃহৎ পৰিৱৰ্তন আহিছিল। তোমালোকে নিশ্চয় জানা যে কাগজৰ মুদ্ৰা প্ৰচলনৰ পূৰ্বে সমাজত বিনিময় প্ৰথা আছিল য’ত সোণ, ৰূপৰ দৰে মূল্যৱান বস্তু বিনিময়ৰ মাধ্যম হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈছিল। তেতিয়া মুদ্ৰাৰ মূল্য সোণ বা ৰূপৰ মূল্যৰে নিৰূপণ কৰা হৈছিল। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে বৰ্তমান সময়ত প্ৰচলন থকা কাগজী

মুদ্ৰাত কাগজখনৰ মূল্য বা সেই মুদ্ৰা ছপা কৰা বাবদ হোৱা খৰছৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। প্ৰকৃতাৰ্থত, কোনো বস্তু বা সেৱাৰ বিনিময় সহজ সাধ্য কৰিবলৈ কাগজী মুদ্ৰাক এক বিত্তীয় মাধ্যম হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হ'ল। এই কাগজী মুদ্ৰাই যেতিয়াই সমাজত বস্তুৰ মূল্য নিৰূপণ কৰিলে আৰু বিশ্বাসযোগ্য ৰূপে প্ৰচলিত হ'ল, তেতিয়াই ই ধন-টকা হিচাপে পৰিগণিত হ'ল। এই ধাৰণাটোৱেই বজাৰত ভেঁটিস্বৰূপ হ'ল আৰু বেংক আৰু বিত্তীয় গাঁথনিৰে পৰিৱৰ্তন অনাত সহায় কৰিলে। এনে পৰিৱৰ্তনে অৰ্থনৈতিক জীৱন-ধাৰাক অধিক প্ৰভাৱিত কৰিলে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-২ (Activity-2)

তোমালোকে ইতিমধ্যে পঢ়ি অহা পাঠ্যপুথিবোৰৰ পৰা ফৰাচী বিপ্লৱ আৰু শিল্প বিপ্লৱৰ বিষয়ে যিখিনি জ্ঞান আয়ত্ত কৰিছা সেই সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা। লগতে এনে বিপ্লৱসমূহে সমাজলৈ কেনে ধৰণৰ পৰিৱৰ্তন আনিলে; সেইবোৰো চিহ্নিত কৰা আৰু সেই পৰিৱৰ্তনবোৰক সামাজিক পৰিৱৰ্তন বুলি অভিহিত কৰিব পৰা যাবনে বা পৰিৱৰ্তনবোৰক 'বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন' বুলি ক'ব পৰাকৈ বেগী আৰু সুদূৰপ্ৰসাৰী হয় নে? চিন্তা কৰা। প্ৰযুক্তি কৌশলে তোমাৰ লগতে আন আন লোকসকলৰ জীৱনলৈ কি কি পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ সক্ষম হৈছে তাকো পৰ্যবেক্ষণ কৰিবলৈ নাপাহৰিবা।

সমাজত প্ৰচলিত মূল্যবোধ আৰু বিশ্বাসলৈ অহা পৰিৱৰ্তনৰ বাবেও সামাজিক পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, শিশু আৰু ল'ৰালি কালৰ বিষয়ে থকা আমাৰ পূৰ্বৰ ধাৰণাত হোৱা পৰিৱৰ্তনে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক পৰিৱৰ্তন আনিছে। পূৰ্বতে শিশুসকলৰ প্ৰতি বিশেষ ধাৰণা নথকাৰ বাবে তেওঁলোকক বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া নহৈছিল। সেই সময়ত শিশুসকলক সাধাৰণভাৱে সৰু প্ৰাপ্তবয়স্ক (Small adult) হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। গতিকে শিশুসকলে কি কৰা উচিত বা অনুচিত সেই বিষয়ে বিশেষ ধাৰণা নাছিল। ঊনৈশ শতিকাৰ শেষৰ সময়ছোৱাত শিশুসকলক যিমান সোনকালে পৰা যায় কৰ্মত নিয়োগ কৰাটো ভাল বা উচিত বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল। সেইদৰে, পাঁচ বা ছয় বছৰ বয়সৰ পৰাই শিশুসকলে নিজৰ পৰিয়ালৰ কামত সহায় কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। আনকি সেই সময়ৰ কাৰখানা ব্যৱস্থাটো শিশু শ্ৰমিকৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল আছিল। কিন্তু বিংশ শতিকাৰ আগভাগত ল'ৰালি কালটোক জীৱনৰ এক বিশেষ পৰ্যায়ৰূপে ধাৰণা কৰিবলৈ ল'লে। বহু দেশে আনকি শিশু শ্ৰমিক বন্ধ কৰি আইন প্ৰণয়ন কৰিলে। বৰ্তমান সময়ত শিশুৰ প্ৰতি কেনে আচৰণ কৰিব লাগে বা কেনে কৰা অনুচিত—এই সম্পৰ্কে নতুন ধাৰণা গঢ় লৈছে। একে সময়তে কল-কাৰখানাৰ পৰিৱৰ্তে শ্ৰেণীকক্ষলৈ নিবলৈ শিশুসকলৰ বাবে বাধ্যতামূলক শিক্ষা প্ৰদানৰ আইন প্ৰণয়ন কৰা হ'ল। অৱশ্যে আমাৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষত বহু উদ্যোগ, কল-কাৰখানাত এতিয়াও শিশু শ্ৰমিক নিয়োজিত হৈ থকা দেখা যায়। কাৰ্পেট বয়, হোটেলৰ বাচন-বৰ্তন চাফা কৰা, জুইশলাৰ কাঠি তৈয়াৰ কৰাৰ দৰে কামত শিশু শ্ৰমিক জড়িত হৈ থকা দেখা যায়। অৱশ্যে, আন আন দেশসমূহৰ দৰে ভাৰতবৰ্ষতো শিশু শ্ৰমিক বন্ধ কৰাৰ বাবে আইন প্ৰণয়ন কৰি ইয়াক অবৈধ হিচাপে ঘোষণা কৰা হৈছে আৰু শিশু শ্ৰমিক নিয়োগ

কৰা মালিকসকলক এনে অপৰাধৰ বাবে শাস্তি প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। গতিকে দেখা গ'ল যে শিশু সম্পৰ্কত পূৰ্বৰ ধাৰণা বৰ্তমান সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিৱৰ্তন হ'ল যাৰ ফলত সামাজিক পৰিৱৰ্তনত যথেষ্ট সহায়ক হ'ল।

মন কৰিবলগীয়া যে, সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন ধৰণ আৰু কাৰণ বিভিন্ন সময়ত লক্ষ্য কৰা যায়। সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ধৰণ বুলি কওঁতে ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ বা শ্ৰেণীৰ কথা বুজোৱা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে, সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ শ্ৰেণীকৰণ প্ৰধানকৈ দুটা আধাৰত কৰা হয়। যেনে—সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণ আৰু পৰিৱৰ্তনৰ উৎস। কেতিয়াবা এনে কাৰণবোৰ আভ্যন্তৰীণ (Endogenous) আৰু বাহ্যিক (Exogenous) ৰূপে শ্ৰেণীকৰণ কৰি লোৱা হয়। সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কাৰক বা উৎসবোৰক প্ৰধানকৈ পাঁচটা ভাগত ভাগ কৰি আলোচনা কৰিব পাৰি। সেইকেইটা হ'ল পৰিবেশজনিত (Environmental), প্ৰযুক্তিগত (Technological), আৰ্থিক (Economic), ৰাজনৈতিক (Political) আৰু সাংস্কৃতিক (Cultural)।



চিত্ৰ :শ্ৰেণীকোঠাত ছাত্ৰ-ছাত্ৰী (Students in classroom)



চিত্ৰ : কৌশলী কৰ্মত ব্যস্ত এটি শিশু (A child doing skilled work)

পৰিৱেশ (Environment) :

প্ৰকৃতি, পাৰিপাৰ্শ্বিকতা আৰু প্ৰাকৃতিক পৰিবেশে সমাজ গঠনত গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰভাৱ পেলায়। সেই হিচাপে পৰিবেশৰ পৰিৱৰ্তনে সামাজিক পৰিৱৰ্তনত প্ৰভাৱ পেলোৱাতো স্বাভাৱিক। এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে, অতীতত মানুহে প্ৰকৃতিজনিত ক্ৰিয়া-কলাপবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা নাছিল। উদাহৰণস্বৰূপে— মৰুভূমিৰ পৰিবেশত বাস কৰা মানুহে নদী উপত্যকাত বাস কৰা মানুহৰ দৰে শস্যৰ উৎপাদনৰ অৰ্থে কৃষি কৰ্ম কৰিব নোৱাৰিছিল। গতিকে মৰুভূমি অঞ্চলৰ মানুহৰ খাদ্য অভ্যাস, পোছাক-পৰিচ্ছদ, জীৱিকা নিৰ্বাহৰ উপায়, সামাজিক আন্তঃক্ৰিয়াৰ ধৰণ আদি নিৰ্ভৰ কৰিছিল তেওঁলোকৰ পৰিবেশ আৰু জলবায়ুৰ ওপৰত। সেইদৰে, অতি ঠাণ্ডা অঞ্চলত বাস কৰা লোকসকল বা সমুদ্ৰৰ পাৰ্শ্বৱৰ্তী অঞ্চলৰ নগৰ চহৰত বাস কৰা লোকসকল অথবা গিৰিপথ বা সাৰুৱা নদী-উপত্যকাত বাস কৰা লোকসকলৰ জীৱন ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰতো এনে বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়। কিন্তু পূৰ্বতে পৰিৱেশে সমাজৰ ওপৰত যিমান প্ৰভাৱ পেলাইছিল, সময় আগবঢ়াৰ লগে লগে বিজ্ঞান প্ৰযুক্তিৰ উন্নতিৰ ফলত তাৰ প্ৰভাৱ ক্ৰমান্বয়ে হ্ৰাস পাবলৈ ধৰিছে। প্ৰযুক্তিবিদ্যাই প্ৰকৃতিৰ পৰা অহা দুৰ্যোগ বা সমস্যা প্ৰতিৰোধ কৰি সেইবোৰৰ সৈতে খাপ খাই বসবাসৰ উপযোগী কৰি তুলিছে। ফলত বিভিন্ন সামাজিক পৰিবেশত বাস কৰা লোকসকলৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য হ্ৰাস পাইছে। আনহাতে, প্ৰযুক্তিবিদ্যাই প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ সৈতে থকা মানুহৰ সম্বন্ধৰো পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছে। ইয়াৰ লগে লগে সমাজৰ ওপৰত প্ৰকৃতিৰ প্ৰভাৱো সলনি হৈ আহিছে।



চিত্ৰ : প্ৰলয়ংকাৰী বানে সৃষ্টি কৰা গাঁত (The earth caves in after heavy floods)

এইখিনিতে তোমালোকৰ মনত নিশ্চয় কেইটামান প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা হৈছে। যেনে—পৰিৱেশে সামাজিক পৰিৱৰ্তনত কেনেকৈ প্ৰভাৱ পেলায়? পৰিৱেশে হয়তো সমাজ এখন গঢ় দিব পাৰে, কিন্তু সমাজ পৰিৱৰ্তনত ই কি ভূমিকা পালন কৰে? এনে প্ৰশ্নবোৰৰ অতি সহজ আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য উত্তৰ আমি প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ বিলাক বিচাৰ কৰিলে লাভ কৰিম। আকস্মিক আৰু প্ৰলয়ংকাৰী প্ৰাকৃতিক ঘটনাবোৰ যেনে—ভূমিকম্প, আগ্নেয়গিৰিৰ উদ্গীৰণ, বানপানী বা জোৱাৰ ভাটাৰ তৰংগই (2004 চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত ছুনামীৰ তৰঙ্গই ইন্দোনেচীয়া, শ্ৰীলংকা, আন্দামান দ্বীপপুঞ্জ, তামিলনাডুৰ কিছু অংশৰ ক্ষতি সাধন কৰাৰ দৰে) সমাজক সাংঘাতিক ধৰণে সলনি কৰিব পাৰে। এনেধৰণৰ পৰিৱৰ্তনবোৰ প্ৰায়ে অপ্ৰতিৰোধ্য আৰু সেয়ে এনে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগৰ ফলত হোৱা স্থায়ী পৰিৱৰ্তনৰ বাবে পূৰ্বৰ অৱস্থালৈ প্ৰত্যৱৰ্তন কৰাটো সহজ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে—ছুনামীয়ে বিধ্বস্ত কৰা মানুহৰ জীৱন ধাৰা আৰু জীৱিকা পূৰ্বৰ অৱস্থালৈ উলটাই অনাটো অসম্ভৱ। সেইদৰে উপকূলীয় অঞ্চলত অৱস্থিত গাঁৱৰ সামাজিক গাঁথনিৰো সম্পূৰ্ণ ৰূপত সলনি হ'ল। এনে ধৰণে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগে সমাজক সম্পূৰ্ণৰূপে সলনি কৰি দিয়া বা ধ্বংস স্তূপত পৰিণত কৰাৰ অসংখ্য উদাহৰণ ইতিহাসৰ পাতত পোৱা যায়। অৱশ্যে, প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ বা পাৰিপাৰ্শ্বিক কাৰকসমূহে যে কেৱল ধ্বংসাত্মক পৰিৱৰ্তনহে আনে এনে নহয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ফলত হোৱা পৰিৱৰ্তন গঠনমূলকো হোৱা দেখা যায়। গঠনমূলক পৰিৱৰ্তনৰ এটা ভাল উদাহৰণ হ'ল—পশ্চিম এছিয়াৰ লগতে মধ্য-পূবৰ মৰুভূমি অঞ্চলত খৰুৱা তেলৰ আৱিষ্কাৰ হোৱাটো। উনৈশ শতিকাৰ কালিৰ্মনিয়াত আৱিষ্কৃত সোণৰ দৰে, মধ্য পূবৰ তৈল ভাণ্ডাৰ সমূহে সমাজবোৰক সম্পূৰ্ণভাৱে ৰূপান্তৰিত কৰিলে। টৌদি আৰৱ, কুৱেইট নতুবা সংযুক্ত আৰৱ ৰাজ্য প্ৰকৃতিৰ এই অফুৰন্ত সম্ভাৱৰ দ্বাৰা আজি যেনে সমৃদ্ধিশালী অৱস্থালৈ আহিছে, এনে সম্পদ নথকাহেঁতেন উক্ত দেশবোৰ আজিও দুখীয়া হৈ থাকিলেহেঁতেন।

প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু অৰ্থনীতি (Technology and Economy) :

নিঃসন্দেহে এইটো ক'ব পাৰি যে আধুনিক যুগত মানৱ সমাজলৈ অহা ব্যাপক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু আৰ্থিক ব্যৱস্থাৱলী। প্ৰযুক্তিবিদ্যাই সমাজৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত ব্যাপক ধৰণেৰে পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছে। ইতিমধ্যে পৰিৱেশ সম্পৰ্কে কৰা আলোচনাত উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে—পৰিৱৰ্তিত সময়ত প্ৰাকৃতিক ঘটনা সমূহকো মানুহে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা হৈছে। এনেদৰে, প্ৰাকৃতিক ঘটনা সমূহক নিয়ন্ত্ৰণ কৰা বা মানুহৰ উপযোগীকৈ ব্যৱহাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযুক্তিবিদ্যাই মুখ্য ভূমিকা পালন কৰিছে। বজাৰৰ দৰে ক্ষমতাসালী সংস্থাৰ সৈতে প্ৰযুক্তিয়ে সমাজলৈ যি সুদূৰ প্ৰসাৰী প্ৰভাৱ কঢ়িয়াই আনিছে, তাক ছুনামী বা তৈলভাণ্ডাৰ আৱিষ্কাৰৰ দৰে প্ৰাকৃতিক কাৰকৰ সৈতেহে তুলনা কৰিব পাৰি। তোমালোকে ইতিমধ্যে পাই আহিছা যে—কাৰিকৰী বা প্ৰযুক্তিগত পৰিৱৰ্তনৰ ফলস্বৰূপে হোৱা প্ৰভাৱশালী আৰু তাৎক্ষণিকভাৱে দৃশ্যমান ঘটনাৰ উদাহৰণ হ'ল শিল্পবিপ্লৱ।

ভাপ ইঞ্জনে মানৱ সমাজৰ ওপৰত কেনেধৰণে প্ৰভাৱ পেলাইছিল সেই বিষয়ে তোমালোকে নিশ্চয় শুনিছা। বাষ্প শক্তিৰ আৱিষ্কাৰে বৃহৎ উদ্যোগৰ সূচনা কৰিছিল, য'ত বাষ্পশক্তিক ইন্ধনৰ এক উৎস হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। এই বাষ্পশক্তি জন্তু বা মানুহৰ তুলনাত কেৱল বহুগুণে শক্তিশালীয়েই নহয়, ই জিৰণি নোলোৱাকৈ অবিৰতভাৱে কাম কৰিবও পাৰে। বাষ্প শক্তিক ভাপ চালিত জাহাজ, ৰে'লগাড়ী আদিত ব্যৱহাৰ কৰাৰ লগে লগে সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ অৰ্থনীতি আৰু সামাজিক ভূগোল সলনি কৰি দিলে। ৰেলপথৰ

বিস্তাৰৰ যোগেদি পশ্চিমৰ উদ্যোগ আৰু বাণিজ্যই আমেৰিকা আৰু এছিয়া মহাদেশত খোপনি পুতিলে। আমাৰ ভাৰতবৰ্ষতো ৰেলপথে অৰ্থনীতিক নিৰ্দিষ্ট আকাৰ দিয়াত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে। বিশেষকৈ 1853 চনত ভাৰতত ৰেলপথ স্থাপিত হোৱাৰ পাছত ইয়াৰ অৰ্থনীতি উন্নত হোৱাত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ভাপ চালিত জাহাজে সমুদ্ৰ যাত্ৰা অতি বেগী আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য কৰি তুলিলে; ফলত আন্তৰ্জাতিক বেপাৰ-বাণিজ্য আৰু প্ৰব্ৰজনৰ গতি দ্ৰুতগতিত বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। এই আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য আৰু জনপ্ৰব্ৰজনে কেৱল অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত পৰিৱৰ্তনৰ জোৱাৰ অনা নাই, ইয়াৰ ফলত মানৱ সমাজৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু জনগাঁথনিৰো পৰিৱৰ্তন হৈছে।

সমাজত বাষ্প শক্তিৰ গুৰুত্ব আৰু প্ৰভাৱ আপেক্ষিকভাৱে ক্ষিপ্ৰ আছিল। কিন্তু, প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ পৰিৱৰ্তনবোৰৰ প্ৰভাৱ পিছৰ পৰ্যায়ৰ পৰ্যালোচনাৰ যোগেদিহে অৱলোকন কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ, কোনো এক প্ৰযুক্তি কৌশলৰ আৱিষ্কাৰ বা উদ্ভাৱন প্ৰথমে অতি সীমিত পৰ্যায়ৰ উৎপাদনতহে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। পৰবৰ্তী পৰ্যায়ত এই প্ৰযুক্তি কৌশলে অৰ্থনীতিলৈ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ আৰু ক্ষিপ্ৰ পৰিৱৰ্তন অনাত এইবোৰ ঐতিহাসিক ঘটনা ৰূপে চিহ্নিত হ'ল। উদাহৰণস্বৰূপে—পশ্চিম ইউৰোপত আধুনিকীকৰণৰ প্ৰয়োগ নোহোৱালৈকে চীনত উদ্ভাৱন হোৱা খাৰ-বাৰুদ আৰু কাগজৰ প্ৰভাৱ শ শ বছৰলৈকে সীমিত ৰূপত আছিল। সেইদৰে ইংলেণ্ডত আৱিষ্কাৰ হোৱা বস্ত্ৰ উদ্যোগৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। উন্নত প্ৰযুক্তি কৌশলেৰে সূতা কটা যন্ত্ৰ (Spinning) আৰু তাঁতবোৱা যন্ত্ৰৰ সহায়ত ইংৰাজসকলে বস্ত্ৰ উদ্যোগৰ প্ৰসাৰণ ঘটালে আৰু সমগ্ৰ বিশ্বতে বাণিজ্যিক তথা ঔপনিবেশিক শক্তিৰ গৰাকী হ'ল। আনহাতে, তাঁত বোৱা যন্ত্ৰ, সূতাকটা যন্ত্ৰৰ আৱিৰ্ভাৱে ভাৰতবৰ্ষৰ পৰম্পৰাগত তাঁতশিল্পক ধ্বংস কৰি পেলালে।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৩ (Activity-3)

তোমালোকে এনে কোনো কাৰিকৰী পৰিৱৰ্তন মন কৰিছানে যিটোৰ সামাজিক গুৰুত্ব তোমালোকৰ জীৱনত আছে। এই ক্ষেত্ৰত তোমালোকে ফটোকপি মেচিন আৰু ইয়াৰ প্ৰভাৱৰ কথা চিন্তা কৰিব পাৰা। তোমালোকে কেতিয়াবা ভাবি চাইছানে যে ফটোকপি মেচিন উদ্ভাৱন হোৱাৰ আগতে বস্ত্ৰবোৰ কেনেকুৱা আছিল? একেদৰে, মোবাইল ফোন আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ আগতে মানুহে এজনে আন এজনৰ লগত কেনেদৰে যোগাযোগ কৰিছিল? বা মটৰ গাড়ী আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ আগতে মানুহে কেনেদৰে এঠাইৰ পৰা আন এঠাইলৈ অহা-যোৱা কৰিছিল? ইত্যাদি। এনে ধৰণৰ আন কিছুমান প্ৰযুক্তিগত উদ্ভাৱনৰ তালিকা এখন প্ৰস্তুত কৰিব পাৰা।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা সমাজৰ অৰ্থনৈতিক দিশৰ পৰিৱৰ্তনত প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ প্ৰত্যক্ষ ভূমিকা নাথাকিবও পাৰে। ইতিহাসৰ পাতত দেখা যায় যে চাহ-কপাহ-কুঁহিয়াৰৰ দৰে বৃহৎ কৃষিকৰ্মত বহুসংখ্যক শ্ৰমিকৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। ফলত সোতৰ আৰু উনৈশ শতিকাৰ মাজ ভাগত আফ্ৰিকাৰ পৰা নিগ্ৰোসকলক ইউৰোপৰ বিভিন্ন দেশ আৰু আমেৰিকালৈ সৰবৰাহ কৰা হৈছিল। ফলস্বৰূপে, ইউৰোপ আৰু আমেৰিকাত দাস ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন হ'ল। আমাৰ ৰাজ্য অসমৰ চাহ বাগিচাসমূহত কাম কৰিবলৈ প্ৰয়োজন হোৱা অধিকাংশ শ্ৰমিক পূৰ্ব ভাৰতৰ ঝাৰখণ্ড আৰু ছত্তীশগড় আদি ৰাজ্যৰপৰা আমদানি কৰিব লগা হৈছিল। আজি বিশ্বৰ বহু অংশত শুল্ক ব্যৱস্থাৰ

পৰিৱৰ্তনে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় চুক্তিৰ লগতে বিশ্ব-বাণিজ্য সংস্থাৰ দৰে অনুষ্ঠান গঢ়ি তুলিলে। প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ উন্নতিৰ ফলস্বৰূপে গঢ়লৈ উঠা ঔদ্যোগীকৰণে আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত অন্যান্য বৃত্তিসমূহৰ কাৰণে অৰ্থনৈতিক সমৃদ্ধি ক্ৰমাৎ বিস্তাৰিত হ'ল।

ৰাজনীতি (Politics) :

ৰাজনৈতিক কাৰকক সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰকসমূহৰ ভিতৰৰ এটা বুলি অভিহিত কৰা হয়। ইতিহাসৰ পাতত উল্লেখ পোৱা যায় যে— ৰজা বা ৰাণীৰ শাসন প্ৰণালীয়ে সামাজিক পৰিৱৰ্তনত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। কিন্তু বৰ্তমান আমি জানো যে ৰজা বা ৰাণী তেওঁলোকৰ শাসন কালৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক চিন্তাধাৰাৰ প্ৰতিনিধিহে আছিল। অৱশ্যে, সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিৰ ভূমিকাও একেবাৰে শূন্য বুলি ক'ব নোৱাৰি। কিন্তু, ব্যক্তিগত ভূমিকা থাকিলেও প্ৰত্যেক ব্যক্তিকে সমগ্ৰ জনগণৰ একো একোটা অংশ বুলিবহে পাৰি। সেয়েহে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণে ৰাজনৈতিক শক্তিক এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ইয়াৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ যুদ্ধৰ ইতিহাসতে পোৱা যায়। যেতিয়াই কোনো দেশ বহিঃশত্ৰুৰ সৈতে যুদ্ধত লিপ্ত হয়, নতুবা যুদ্ধত পৰাজিত হয় তেতিয়া অৱধাৰিতভাৱে সেই দেশৰ সমাজলৈ পৰিৱৰ্তন আহে। কিয়নো পৰাস্ত হোৱা দেশৰ ভূমি অধিকাৰ কৰি বিজয়ীসকলে নতুনত্বৰ বীজ ৰোপণ কৰে। কালক্ৰমত বিজয়ীসকলৰ দ্বাৰা অধিকৃত দেশৰ নতুন আঁচনি অধিক ফলপ্ৰসূ হৈ পৰে আৰু দেশখনৰ সমাজো সলনি হয়। এনেধৰণৰ উদাহৰণ আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু জাপানৰ ক্ষেত্ৰত অধিক পৰিলক্ষিত হয়।

উল্লেখযোগ্য যে, দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰই আণৱিক বোমা নিক্ষেপ কৰি জাপানৰ হিৰোচিমা আৰু নাগাচাকি নামৰ চহৰ দুখনত ভয়ংকৰ ধ্বংসলীলা চলাইছিল। এনে ভয়ংকৰ ধ্বংসলীলা মানৱ ইতিহাসত আগেয়ে পোৱা নাযায়। পৰবৰ্তী পৰ্যায়ত জাপানে আমেৰিকাৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰাৰ পিছত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰই বহু বছৰ দেশখন অধিকাৰ কৰি জাপানৰ ভূমি সংস্কাৰ, উদ্যোগৰ বিকাশ আদিকে ধৰি সকলো ক্ষেত্ৰত ব্যাপক পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল। কিন্তু 1970 চনৰ পৰা জাপানে পুনৰ নিজৰ দক্ষতাৰে মটৰ-গাড়ী নিৰ্মাণৰ দৰে ঔদ্যোগিক প্ৰযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰক পিছ পেলাই আগবাঢ়িছিল। উল্লেখযোগ্য যে, 1970 চনৰ পৰা 1990 চনৰ সময়ছোৱাত জাপানী উদ্যোগে সমগ্ৰ বিশ্বতে নিজৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিলে আৰু সমগ্ৰ ইউৰোপ তথা আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ঔদ্যোগিক সংস্থাসমূহলৈ পৰিৱৰ্তন আনিলে। জাপানী প্ৰযুক্তি আৰু উদ্যোগ সামগ্ৰীৰ সৰবৰাহ তথা প্ৰভাৱত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ উদ্যোগিক জগতখনৰ ৰূপ সলনি হ'বলৈ বাধ্য হ'ল। এইক্ষেত্ৰত বিশেষকৈ পৰম্পৰাগত উদ্যোগ ক্ষেত্ৰ যেনে—তীখা, মটৰগাড়ী, আৰু অভিযান্ত্ৰিক কৌশলসমূহ জাপানী প্ৰযুক্তিৰ প্ৰভাৱত সাংঘাতিক ধৰণে ক্ষতিগ্ৰস্ত হ'বলৈ ধৰিলে আৰু তেনে উদ্যোগসমূহ জাপানী প্ৰযুক্তি কৌশলৰ আধাৰত পুনঃনিৰ্মাণ কৰিব লগা হ'ল। একেদৰে ইলেকট্ৰনিক জগতখনতো জাপানীসকলৰ আধিপত্য দেখা গ'ল। মুঠতে, আমেৰিকাই জাপান আক্ৰমণ কৰা চাৰিটা দশকৰ ভিতৰতে অৰ্থনৈতিক আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ জৰিয়তে জাপানে আমেৰিকাক পৰাস্ত কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল।

ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰভাৱ কেৱল যে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষেত্ৰতহে পৰে এনে নহয়, আমাৰ সমাজ বা ঘৰখনতো তাৰ প্ৰভাৱ পৰে। ভাৰতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনে ব্ৰিটিছ শাসনৰ অৱসান ঘটাই ৰাজনৈতিক

ক্ষেত্ৰত এক আমূল পৰিৱৰ্তন আনিছিল। এই স্বাধীনতাই ভাৰতীয় সমাজতো ব্যাপক পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে। এই প্ৰসংগত আমি ২০০৬ চনত নেপালী জনসাধাৰণে ৰাজতন্ত্ৰক প্ৰত্যাখ্যান কৰাৰ উদাহৰণো গ্ৰহণ কৰিব পাৰোঁ। মন কৰিবলগা দিশ হ'ল যে—ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনে বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ মানুহৰ মাজত ক্ষমতাৰ বিতৰণ আৰু হস্তান্তৰ সম্ভৱ কৰে।

তোমালোকে সাৰ্বজনীন প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটাধিকাৰৰ বিষয়ে নিশ্চয় শুনিছা। এই প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটাধিকাৰ অৰ্থাৎ সকলো প্ৰাপ্তবয়স্ক লোকক ভোটাধিকাৰ প্ৰদান কৰা নীতি হ'ল ইতিহাসৰ এক সৰ্ববৃহৎ যুগান্তকাৰী ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন। নাগৰিকৰ ভোটাধিকাৰৰ যোগেদি আধুনিক গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন নোহোৱালৈকে সামাজিক ব্যৱস্থা একপক্ষীয় আছিল। সেই সময়ত ৰজা বা ৰাণীয়ে তথাকথিত ভগৱান প্ৰদত্ত অধিকাৰৰ আলমত ৰাষ্ট্ৰ শাসন কৰিছিল আৰু সৰ্বসাধাৰণ প্ৰজাৰ ইচ্ছা-অনিচ্ছাক কোনো গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা নাছিল। উল্লেখযোগ্য যে যেতিয়া ভোটাধিকাৰৰ যোগেদি প্ৰথমৰাহত গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন হৈছিল, তেতিয়া সকলো শ্ৰেণীৰ নাগৰিকক ভোটাধিকাৰ প্ৰদান কৰা হোৱা নাছিল। যিসকল লোকে উচ্চ বংশত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল, যিসকল সম্পদশালী বা অভিজাত আছিল সেইসকলৰ মাজতে ভোটাধিকাৰ সীমিত আছিল। মহিলা, সমাজৰ নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোক নতুবা দৰিদ্ৰ শ্ৰমিকসকলক এই ভোটাধিকাৰ প্ৰথমে প্ৰদান কৰা হোৱা নাছিল।

এক দীৰ্ঘদিনীয়া সংগ্ৰামৰ ফলত সাৰ্বজনীন ভোটাধিকাৰ বিশ্বৰ প্ৰায়বোৰ দেশতে প্ৰৱৰ্তন হ'ল। অৱশ্যে, এনে ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তন হ'লেও পূৰ্বৰ বৈষম্য আৰু অসমতা সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্মূল নহ'ল। আনকি বৰ্তমান যুগতো বহু দেশেই গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থা সঠিকভাৱে পালন কৰা নাই। নিৰ্বাচন অনুষ্ঠিত হ'লেও গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাক নিজৰ স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ বাবে অপব্যৱহাৰ কৰাৰ দৃষ্টান্তও আছে। সাম্প্ৰতিক কালত নিৰ্বাচন সমূহত ব্যৱহাৰ কৰা ইলেকট্ৰনিক ভোটিং মেচিনকো বহুতে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে। ফলত জনসাধাৰণে চৰকাৰৰ সিদ্ধান্ত সমূহৰ ওপৰত কোনো প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব নোৱাৰে। এনেবোৰ আসোঁৱাহ থকা স্বত্বেও দেশৰ শাসন ব্যৱস্থা আৰু প্ৰত্যেক সমাজত সাৰ্বজনীন প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটাধিকাৰৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। গণতন্ত্ৰত চৰকাৰে অন্ততঃ জনসাধাৰণৰ মতক শ্ৰদ্ধা জনাব লগা হয়। জনসাধাৰণৰ ৰায়দানৰ ভিত্তিতে জনসাধাৰণে বিচৰা এখন চৰকাৰ লাভ কৰে। গতিকে, এনে গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাই প্ৰভূত বৰঙণি কঢ়িয়াই আনিছে।

সংস্কৃতি (Culture) :

সংস্কৃতিৰ ধাৰণা অতি ব্যাপক। এই ব্যাপক ধাৰণাটো অতি সংক্ষেপে প্ৰকাশ কৰিবলৈ লওঁতে বহুতো সমাজবিজ্ঞানীয়ে ইয়াক জীৱন-ধাৰণৰ প্ৰণালী হিচাপে অভিহিত কৰিছে। সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ এটা কাৰক হিচাপে আলোচনা কৰিবলৈ যাওঁতে সংস্কৃতিক সীমিত অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। এই প্ৰসংগত সংস্কৃতিৰদ্বাৰা ধাৰণা, মূল্যবোধ, বিশ্বাস আদিক সামৰি লোৱা হৈছে। সংস্কৃতি মানৱ সমাজৰ বাবে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু ই মানুহৰ জীৱন গঢ় দিয়াত সহায় কৰে। একেদৰে, এই ধাৰণা আৰু বিশ্বাসসমূহত হোৱা পৰিৱৰ্তনে স্বাভাৱিকতে সামাজিক জীৱনলৈও পৰিৱৰ্তন আনে। উদাহৰণস্বৰূপে আমি ধৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা পৰিৱৰ্তনৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰোঁ। আমি জানো যে সামাজিক-সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰত প্ৰভাৱ পেলোৱা এটা সাৰ্বজনীন সংস্থা হ'ল ধৰ্ম। ধৰ্মৰ লগত জড়িত বিশ্বাস আৰু প্ৰতিমানবোৰে এখন সমাজ সংগঠিত কৰাত সহায় কৰে। সেইদৰে এই ধৰ্মৰ বিশ্বাস আৰু পৰম্পৰাবোৰত হোৱা পৰিৱৰ্তনে সমাজক ৰূপান্তৰ কৰাটো

তেনেই স্বাভাৱিক। মানৱ সমাজত ধৰ্মৰ এই গুৰুত্বলৈ লক্ষ্য কৰি কিছু পণ্ডিতে মানৱ সভ্যতাক ধৰ্মৰ আধাৰত সংজ্ঞাবদ্ধ কৰিবলৈ বিচাৰে। এই পণ্ডিতসকলে ইতিহাসতো ধৰ্মবোৰৰ আন্তৰ্জিয়াৰ প্ৰক্ৰিয়া ৰূপে নিৰীক্ষণ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে, সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন কাৰকসমূহৰ ভিতৰত ধৰ্মও এক প্ৰাসংগিক বিষয়। মেক্স ৱেবাৰ (Max Weber) -এ তেখেতৰ ‘The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism’ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে যে— খ্ৰীষ্টান ধৰ্মৰ প্ৰটেষ্টাণ্টসকলে পুঁজিবাদী সমাজ ব্যৱস্থা স্থাপনত সহায় কৰিছিল। ফলত এই সাংস্কৃতিক প্ৰমূল্যৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ অৰ্থনীতি আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনত দেখা গ’ল। অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনত সাংস্কৃতিক মূল্যবোধৰ প্ৰভাৱৰ এইটো চিৰকালৰ বাবে এটা প্ৰসিদ্ধ উদাহৰণ হৈ থাকিব। আমাৰ ভাৰতবৰ্ষতো ধৰ্মই সামাজিক পৰিৱৰ্তনত অৰিহণা যোগোৱা এনে বহুতো উদাহৰণ আছে। তেনে এক উদাহৰণ হ’ল—প্ৰাচীন ভাৰতৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনত বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰভাৱ। একেদৰে মধ্যযুগৰ বৰ্ণ বিভাজিত সামাজিক গাঁথনিত ভক্তি আন্দোলনৰ ব্যাপক প্ৰভাৱৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি।

সাংস্কৃতিক পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা সামাজিক পৰিৱৰ্তন সাধন কৰা অন্য এটা প্ৰধান উদাহৰণ হ’ল—সমাজত নাৰীৰ সামাজিক প্ৰস্থিতিৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা পৰিৱৰ্তন। আমি জানো যে ভাৰতীয় নাৰীয়ে বহু উত্থান-পতনৰ মাজেৰে সমাজত নিজৰ সামাজিক প্ৰস্থিতি ভোগ কৰি আহিছে। আধুনিক সমাজত নাৰীয়ে যি সমতা আৰু সম অধিকাৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে তাৰ বাবে নাৰীসকলে বহু সংগ্ৰাম কৰিব লগা হৈছে। নাৰীৰ এই সংগ্ৰামে সমাজলৈ বহু পৰিৱৰ্তন অনাত সহায় কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে—দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ সময়ছোৱাত পাশ্চাত্য দেশবোৰৰ নাৰীয়ে বিভিন্ন কাৰখানাত কাম কৰা আৰম্ভ কৰিছিল, যিবোৰ আগতে কেৱল পুৰুষ সকলেহে কৰিব পাৰিছিল। এনেদৰে নাৰীয়ে যেতিয়া পুৰুষসকলৰ দৰে বিভিন্ন কল-কাৰখানাত কাম কৰিবলৈ সক্ষম হ’ল তেতিয়া তেওঁলোকে পুৰুষৰ দৰে সম অধিকাৰ দাবী কৰিলে। কিন্তু এইটো সত্য যে যদি যুদ্ধ নহ’লহেঁতেন তেন্তে তেনে পৰিস্থিতিত নাৰীসকল এই সংগ্ৰাম আৰু দীঘলীয়া সময়ৰ বাবে কৰিব লগা হ’লহেঁতেন। সমাজত নাৰীৰ স্থান পৰিৱৰ্তন কৰাত অন্য এটা উদাহৰণ হ’ল বিজ্ঞাপন। বেছিভাগ নগৰীয়া সমাজত ঘৰখনৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা সামগ্ৰী ক্ৰয়ৰ ক্ষেত্ৰত নাৰীয়ে নিজে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। সেয়ে, সামগ্ৰী প্ৰস্তুতকৰ্তাসকলে নাৰীক সহজে প্ৰলোভিত কৰিব পৰা বিজ্ঞাপন প্ৰচাৰ কৰে। গতিকে আজিকালি নাৰীক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই বেছি সংখ্যক বিজ্ঞাপন প্ৰস্তুত কৰা হয়। চমুকৈ ক’বলৈ গ’লে, নাৰীয়ে ঘৰুৱা হিচাপ-নিকাচ বা আৰ্থিক উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত হোৱাত সমাজৰ পৰিৱৰ্তন অৱশ্যাস্তাৱী হৈ পৰিল।

ক্ৰীড়া-সংস্কৃতিয়েও সমাজলৈ পৰিৱৰ্তন আনে। খেল-ধেমালি বা কোনো ক্ৰীড়াৰ জনপ্ৰিয়তাই সমাজক বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে। উল্লেখযোগ্য যে, ক্ৰীড়া আৰু খেলা-ধূলা সদায় জনপ্ৰিয় সংস্কৃতিৰ প্ৰকাশভংগী ৰূপে ধৰা দিছে আৰু কেতিয়াবা ই প্ৰচুৰ গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে—ক্ৰিকেট খেলৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। ব্ৰিটিছ অভিজাত শ্ৰেণীৰ ব্যক্তিসকলৰ অৱসৰ বিনোদনৰ খেল হিচাপে আৰম্ভ হোৱা এই খেল ক্ৰমান্বয়ে ব্ৰিটেইনৰ মধ্যবিত্ত আৰু শ্ৰমিক শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ মাজলৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈ সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ বৃটিছ উপনিবেশবোৰলৈ প্ৰসাৰিত হৈছিল। এনেদৰে বৃটেইনৰ মাটিৰ পৰা ক্ৰিকেট অন্য দেশলৈ সম্প্ৰসাৰিত হোৱাত, এই খেলবিধ ৰাষ্ট্ৰীয় বা জাতিগত গৌৰৱৰ প্ৰতীক হৈ পৰিল। দুখন দেশৰ মাজত হোৱা ক্ৰিকেটৰ তীব্ৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাই ক্ৰীড়াৰ সামাজিক গুৰুত্বকে প্ৰতিপন্ন কৰে। ক্ৰিকেটত ইংলেণ্ড আৰু অষ্ট্ৰেলিয়াৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাই প্ৰভাৱশালী উচ্চশ্ৰেণী কৰ্তৃপক্ষ কেন্দ্ৰ (ইংলেণ্ড) ৰ বিপক্ষে সামাজিকভাৱে অধীনস্থ উপনিবেশ (অষ্ট্ৰেলিয়া)ৰ

ক্ষোভৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে। একেধৰণেই ১৯৭০ আৰু ১৯৮০ চনৰ মাজৰ কালছোৱাত সমগ্ৰ পৃথিৱীত ৱেষ্ট ইণ্ডিজ ক্ৰিকেট দলৰ আধিপত্য ঔপনিৱেশিক ব্যক্তিসকলৰ বাবে প্ৰজাতীয় গৌৰৱৰ এক প্ৰকাশভংগী ৰূপে বিবেচিত হৈছিল। ভাৰতীয়সকলৰ বাবে বিশেষকৈ স্বাধীনতাৰ পূৰ্বে ক্ৰিকেটত ইংলেণ্ডক পৰাজিত কৰাটোৱে তাৎপৰ্য বহন কৰিছিল। আনটো স্তৰত ভাৰতীয় উপমহাদেশত ক্ৰিকেটৰ জনপ্ৰিয়তাই খেলবিধৰ ব্যৱসায়িক পাৰ্শ্বচিত্ৰ সলনি কৰিছে আৰু ইয়াক বৰ্তমান দক্ষিণ-এছিয়া উৎসাহী সমৰ্থক, বিশেষকৈ ভাৰতীয়সকলৰ ৰুচিবোধ পৰিচালনা কৰিছে। গতিকে ক্ৰীড়া-ক্ষেত্ৰত দেখা দিয়া এনে পৰিৱৰ্তনে সামাজিক পৰিৱৰ্তনত অবিহণা যোগায়।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৪ (Activity-4)

- ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনে কি বুজায় তোমালোকে বুজি পাইছানে? তোমালোকৰ মাজতে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশত কেনেদৰে ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন হৈছে আলোচনা কৰিবা।
- সম্প্ৰতি ৰাছিয়া আৰু ইউক্ৰেইনৰ মাজৰ যুদ্ধই ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন আনিব বুলি তোমালোকে ভাবানে? যদি ভাবা, তেন্তে কেনে ধৰণৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব বুলি ভাবা?
- অসমত ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন হৈছে নেকি বা তোমালোকে অসমত ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তনৰ পোষকতা কৰা নেকি? অথবা, অসমত ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন হ'লে তোমালোকৰ ঘৰত তাৰ কিবা প্ৰভাৱ পৰিব নেকি? এই বিষয়ে তোমালোকৰ মাজতে আলোচনা কৰা।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে—কোনো একক কাৰক বা তদ্বিহীন সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ একমাত্ৰ কাৰক হ'ব নোৱাৰে। কেতিয়াবা ইয়াৰ কাৰণ আভ্যন্তৰীণ আৰু আন কেতিয়াবা বাহ্যিক হোৱা দেখা যায়। সেইদৰে, কোনো ক্ষেত্ৰত ইচ্ছাকৃত আৰু আন কোনো ক্ষেত্ৰত আকস্মিকভাৱে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ টো আছে। অৱশ্যে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কাৰকবোৰ পাৰস্পৰিকভাৱে সম্পৰ্কিত অৰ্থাৎ অৰ্থনৈতিক আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ কাৰকসমূহৰ সৈতে সামাজিক উপাদান জড়িত থাকিব পাৰে। সেইদৰে ৰাজনীতিকো পৰিৱেশে প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে। গতিকে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ভিন্ন মাত্ৰিক দিশ বা ৰূপ আছে। আমাৰ জীৱনৰ বাবে পৰিৱৰ্তন হ'ল এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়, কাৰণ আধুনিক সমসাময়িক প্ৰেক্ষাপটত পূৰ্বৰ তুলনাত পৰিৱৰ্তনৰ গতি অতি ক্ষিপ্ৰ হোৱা আমি দেখিবলৈ পাবোঁ। সমাজলৈ অহা পৰিৱৰ্তন অৱধাৰিত আৰু অপ্ৰতিৰোধ্য। গতিকে এনে পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত আমি সজাগ হোৱাটো যিদৰে আৱশ্যক, সেইদৰে তাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত হোৱাটোও আমাৰ কৰ্তব্য।

সামাজিক শৃংখলা (Social Order) :

সামাজিক ঘটনাবলী আৰু সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াসমূহ স্পষ্টকৈ অনুধাৱন কৰিবলৈ সংঘাতৰ প্ৰয়োজন। যিদৰে আমি পঢ়া কাগজৰ ওপৰৰ আখৰবোৰ বা বৰ্ণমালাবোৰ ইয়াৰ পৃষ্ঠভূমিৰ লগত থকা বৈসাদৃশ্যৰ বাবে আমাৰ চকুত স্পষ্টকৈ দেখা দিয়ে তেনেদৰে এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰাসংগিকতা আহি পৰে যেতিয়াই কোনো সমাজৰ প্ৰচলিত ধাৰাবাহিকতা বিঘ্নিত হয় নতুবা সমাজ অ-পৰিৱৰ্তনীয় ৰূপত

থাকে। আচৰিত যেন লাগিলেও এইটো সত্য যে—কোনো সমাজ স্থিতিস্থাপক অ-পৰিৱৰ্তনীয় হৈ থাকিলেহে পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰণাই গা কৰি উঠে। আন অৰ্থত সামাজিক পৰিৱৰ্তনক সামাজিক শৃংখলাৰ সৈতে একেলগে বুজিব লাগিব আৰু সেইটো হৈছে প্ৰতিষ্ঠিত সামাজিক ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত থকা বাধা দিয়া আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ প্ৰৱণতা। গতিকে সামাজিক শৃংখলা হ'ল সামাজিক ব্যৱস্থাক সুসংহত আৰু পৰিশীলিতভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰা এক প্ৰৱণতা।

সামাজিক শৃংখলাৰ যোগেদি সামাজিক পৰিৱৰ্তন সম্ভৱ হয়। সামাজিক পৰিৱৰ্তন আৰু সামাজিক শৃংখলাৰ পৰস্পৰৰ সম্বন্ধবোৰ চোৱাৰ আন এটা প্ৰণালী হৈছে সমাজে পৰিৱৰ্তনক কিয় প্ৰতিৰোধ, নিৰুৎসাহিত বা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন, তাৰ সম্ভাৱ্য কাৰণবোৰৰ বিষয়ে চিন্তা কৰাটো। সমাজ এখন সুস্থিৰভাৱে পৰিচালিত হ'বলৈ হ'লে কিছুমান সামাজিক ব্যৱস্থা অপৰিহাৰ্য। একেদৰে সমাজৰ সকলো লোকেই সমাজত প্ৰচলিত ৰীতি-নীতি, নিয়ম-কানুন আদি পালন কৰিব লাগিব। তথাপিও পৰিৱৰ্তন হ'ল প্ৰত্যেক সমাজৰে এক অৱধাৰিত প্ৰক্ৰিয়া। এই প্ৰক্ৰিয়াক সমাজে প্ৰথমে প্ৰতিৰোধ কৰাৰ বাস্তৱিক আৰু সুনিৰ্দিষ্ট কাৰণ আছে। আমি ইতিমধ্যে অৱগত হৈ আহিছো যে—বহু সমাজত মানুহৰ সামাজিক স্থান ভিন্ন ধৰণৰ হয়। বিশেষকৈ আৰ্থিক অৱস্থা, সামাজিক মৰ্যাদা আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতাই মানুহৰ মাজৰ বৈষম্যমূলক স্থানসমূহ নিৰূপণ কৰে। উল্লেখযোগ্য যে, যিসকলে নিজে আশা কৰা ধৰণে সমাজত উচ্চ মৰ্যাদা আৰু সুযোগ ভোগ কৰি থাকে, তেওঁলোকে সামাজিক ব্যৱস্থাটো গতানুগতিকভাৱে চলি থকাটো বিচাৰে। কিন্তু যিসকলে অসুবিধা আৰু বঞ্ছনা অনুভৱ কৰে, তেওঁলোকে সামাজিক ব্যৱস্থাটোৰ পৰিৱৰ্তন বিচাৰে। গতিকে, যিসকল শাসকীয়, প্ৰতিপক্ষীশালী শ্ৰেণী তেওঁলোকে নিজৰ স্থান বা স্বাৰ্থ বিঘ্নিত হ'ব পৰা সামাজিক পৰিৱৰ্তনক সজোৰে বাধা দিয়ে। আনহাতে, নিষ্পেষিত আৰু অৱহেলিত শ্ৰেণীসমূহে নিজৰ শ্ৰেণীস্বাৰ্থৰ বাবে পৰিৱৰ্তন বিচাৰে। স্বাভাৱিক অৱস্থাবোৰে সাধাৰণতে ধনী আৰু ক্ষমতাশালীসকলক সহায় কৰে আৰু তেওঁলোকে পৰিৱৰ্তনক প্ৰতিহত কৰিব পাৰে। সমাজবোৰ সচৰাচৰ স্থিতিস্থাপক থকাৰ এইটো এটা প্ৰধান কাৰণ।

যি কি নহওঁক, সামাজিক শৃংখলাৰ ধাৰণাটো কেৱল পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰতিবন্ধকতাৰ কাৰণেই গঢ় লৈ নুঠে। সামাজিক শৃংখলাৰ এক যোগাত্মক দিশো আছে। সামাজিক সম্পৰ্ক, ইয়াৰ প্ৰমূল্যসমূহ আৰু নিয়ম-নীতিৰ সুনিৰ্দিষ্ট চানেকি ৰক্ষা কৰিবলৈ সামাজিক শৃংখলাৰ আৱশ্যক। এই শৃংখলাক সমাজে দুই ধৰণে ৰক্ষা কৰি চলে। সমাজৰ সদস্যসকলে ইয়াক হয় স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে মানি চলে, নহয় সিবিলাক মানিবলৈ বাধ্য হয়। অৱশ্যে প্ৰত্যেক সমাজেই এই দুয়োবিধ পদ্ধতিৰ সমন্বয় ঘটাই সামাজিক শৃংখলা অক্ষুণ্ণ ৰাখিব বিচাৰে।

সামাজিক শৃংখলাৰ প্ৰতি মানুহে স্বতঃস্ফূৰ্ত সন্মতি প্ৰকাশ কৰাৰ মূল কাৰণ হ'ল সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া। সমাজৰ সদস্যসকলে সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি নিৰ্দিষ্ট প্ৰমূল্য, নিয়ম-নীতিৰ সৈতে একাত্ম হৈ পৰে। গতিকে সামাজিক শৃংখলা ৰক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিকীকৰণৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। অৱশ্যে এইটোও সত্য যে—সামাজিকীকৰণে ব্যক্তিৰ নিজৰ ইচ্ছা-অনিচ্ছাক উলাই কৰি যন্ত্ৰমানৱৰ দৰে সকলো সময়তে সমাজৰ নীতি-নিয়ম পালন কৰি যাবলৈ ব্যক্তিসকলক বাধ্য কৰে। তোমালোকে এই বিষয়টো নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰাই পৰ্যবেক্ষণ কৰিব পাৰা। এটা সময়ৰ সমাজৰ নীতি-নিয়ম বা বিশ্বাস সমূহ অন্য এটা সময়ত অশুদ্ধ যেন অনুভৱ হয়। সেয়ে আমি অতীতত বিশ্বাস কৰি অহা বিষয়সমূহৰ বিৰুদ্ধে প্ৰশ্ন উত্থাপন

কৰোঁ আৰু তাৰ শুদ্ধা-শুদ্ধ বিচাৰৰ বাবে আমাৰ মন সলনি কৰোঁ। কেতিয়াবা পৰিস্থিতি সাপেক্ষে বা পৰৱৰ্তী জীৱনছোৱাত পুনৰ সেই বিশ্বাসক আকোঁৱালি ল'ব লগা হয়। গতিকে, সামাজিক শৃংখলা ৰক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে সৰ্বস্ব নহয়।

সংস্থা আৰু ব্যক্তিসকলে যাতে নিশ্চিতভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত সামাজিক প্ৰতিমান মানি চলে তাৰ বাবে বেছি ভাগ আধুনিক সমাজেই কিছু প্ৰকাৰৰ ক্ষমতা বা বল প্ৰয়োগৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ক্ষমতাৰ সংজ্ঞা সাধাৰণতে এনেদৰে দিব পাৰি—ক্ষমতা হৈছে এনে এক সামৰ্থ যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তিয়ে অন্যান্য সকলে কি বিচাৰে তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব নিদি তেওঁলোকক কাম কৰাবলৈ বাধ্য কৰাব পাৰে। ক্ষমতাৰ সম্বন্ধ যেতিয়া সুস্থিৰ অৱস্থাৰ হয় আৰু তাৰ সৈতে জড়িত দলবোৰ নিজ নিজ স্থানৰ সৈতে অভ্যস্ত হৈ পৰে তেতিয়া আমি আধিপত্যৰ অৱস্থিতি পাওঁ। কিন্তু পৰিস্থিতি সাপেক্ষে বা কোনো বিশেষ সময়ত এনে আধিপত্যৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ নোহোৱাকৈও নাথাকে।

আধিপত্য, কৰ্তৃত্ব আৰু আইন (Domination, Authority and Law) :

আধিপত্য, কৰ্তৃত্ব আৰু আইন — এই তিনিটা এটা আনটোৰ লগত ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত। এতিয়া প্ৰশ্ন হয় অসমতা আৰু বৈষম্যৰে ভৰা সমাজ এখনত য'ত সা-সুবিধা আৰু লাভাংশসমূহৰ সমবিতৰণ নহয়, তাত আনৰ আধিপত্য বাহাল থাকে কেনেকৈ? এই প্ৰশ্নৰ কিছু অংশৰ উত্তৰ আগৰ অধ্যায়ৰ আলোচনাত স্পষ্ট হৈছে। আনহাতে, আধিপত্য বিস্তাৰ কৰা শ্ৰেণীয়ে নিজৰ ক্ষমতাৰ দ্বাৰা অসমান সমাজৰ সহযোগিতা আদায় কৰে। এই ক্ষমতা ভাবুকি বা বল প্ৰয়োগৰ দ্বাৰাই সম্ভৱ নে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পাবলৈ আমি সমাজতত্ত্বৰ আন এক ধাৰণা 'বৈধতা' (Legitimation) ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব।

আমি জানো যে বৈধতাৰ বিষয়টো ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য। সামাজিক অৰ্থত ক্ষমতাৰ সম্বন্ধৰ সৈতে জড়িত স্বীকৃতিৰ মাত্ৰাই বৈধতাক বুজায়। সমাজত যিবোৰ কৰ্তৃত্বক উপযুক্ত, যুক্তিসংগত আৰু সঠিক বুলি স্বীকৃতি দিয়ে, সিয়ে বৈধ। অৰ্থাৎ, বৈধতাক উচিত, সঠিক আৰু উপযুক্ত বুলি মানি লোৱা হয়। বহল অৰ্থত, বৈধতাক প্ৰচলিত সামাজিক চুক্তিৰ অংশ হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হয়। আমি ইতিমধ্যে পাই আহিছো যে, সমাজত ক্ষমতা হয় বৈধ, নহয় অবৈধ হ'ব পাৰে। মেক্স ৱেবাৰে (Max Weber) কৰ্তৃত্বক বৈধ ক্ষমতা বুলি পৰিভাষিত কৰি কৈছে যে ক্ষমতাক ন্যায়সংগত বা উচিত বুলি গণ্য কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন আৰক্ষী বিষয়া, এজন ন্যায়াধীশ বা এজন শিক্ষকে তেওঁলোকৰ ক্ষেত্ৰ অনুসৰি নিজস্ব কৰ্তৃত্ব লাভ কৰিব পাৰে। কাৰণ তেওঁলোকৰ হাতত বিভাগীয় কৰ্তৃত্ব অৰ্পণ কৰা হয় আৰু কোনবোৰ ক্ষেত্ৰত এই কৰ্তৃত্ব প্ৰয়োগ কৰিব লাগে তাকো লিখিত তথ্য-পাতিত নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া হয়।

বাস্তৱিকতে তেওঁলোকৰ কৰ্তৃত্ব থকা কথাটোৱে আপোনা-আপুনি সমাজৰ অন্যান্য সদস্যসকলক সেই কৰ্তৃত্বৰ নিৰ্দেশাৱলী পালন কৰিবলৈ সন্মত হোৱাটোক সূচায়— এই কৰ্তৃত্ব তেওঁলোকৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত মানি চলিব লাগিব। আদালতৰ কক্ষত থকা নাগৰিকসকলে বিচাৰপতিক মানিব লাগিব বা তেওঁৰ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰতি সন্মান জনাব লাগিব। আনহাতে, আদালতৰ বাহিৰত বিচাৰপতিজন আন যিকোনো নাগৰিকৰ দৰেই হ'ব। কিয়নো এয়া তেওঁৰ কৰ্তৃত্বৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত নপৰে। সেইদৰে, যেতিয়া এজন আৰক্ষী বিষয়া কৰ্তব্যৰত অৱস্থাত থাকে তেতিয়া তেওঁতকৈ ওপৰৱালা বিষয়াৰ বাহিৰে বাকী সকলো নাগৰিকৰ

কাৰ্যকলাপৰ ওপৰত তেওঁৰ কৰ্তৃত্ব থাকিব। কিন্তু বেআইনী বুলি সন্দেহ নোহোৱালৈকে নাগৰিকৰ ব্যক্তিগত কাম-কাজত আৰক্ষী বিষয়াসকলৰ বিধিপ্ৰদত্ত কৰ্তৃত্ব নাথাকে। একেদৰে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ওপৰত শিক্ষকজনৰ কৰ্তৃত্ব শ্ৰেণীকোঠাৰ ভিতৰতে আৱদ্ধ থাকে। পিতৃ-মাতৃ বা অভিভাৱকৰ তত্বাৱধানত থকা সেই ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ ঘৰখনলৈ শিক্ষকজনৰ কৰ্তৃত্ব সম্প্ৰসাৰিত নহয়।

সমাজত কিছুমান এনে ধৰণৰ কৰ্তৃত্ব থাকে যিবোৰ স্পষ্ট ৰূপত পৰিভাষিক হৈ নাথাকে। কিন্তু সহমত আৰু সহযোগিতা বৰ্তাই ৰাখিবলৈ সেইবোৰ কোনো গুণে কম নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন ধৰ্মীয়গুৰুৰ প্ৰভাৱৰ কথাকে এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখ কৰিব পাৰি। এজন ধৰ্মগুৰুক তেওঁৰ অনুগামীসকলে মানি চলা দেখা যায় আৰু সেই সূত্ৰেই তেওঁৰ কৰ্তৃত্ব মানি চলে। অৱশ্যে, কিছুমান সংস্থাগত ধৰ্মই এনে কৰ্তৃত্বক আংশিকভাৱে আনুষ্ঠানিকতা প্ৰদান কৰিছে। কিন্তু এটা ধাৰ্মিক বৰ্গৰ নেতা অথবা প্ৰতিষ্ঠিত নোহোৱা সংখ্যালঘু ধৰ্মীয় সমূহে আনুষ্ঠানিকতা অবিহনেও সমাজত প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। একেদৰে, প্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত, শিল্পী, লেখক বা বুদ্ধিজীৱিৰ কৰ্তৃত্বও তেওঁলোকৰ নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰত অনানুষ্ঠানিকভাৱে থকা দেখা যায়। একেদৰে এটা অপৰাধী গোটাৰ লিডাৰজনৰো নিজৰ সমূহটোৰ আন আন সদস্যৰ ওপৰত অপৰিসীম কৰ্তৃত্ব থাকে।

কিন্তু আইনৰ দৃষ্টিত সুনিৰ্দিষ্ট বিধি (Codified) আৰু অনানুষ্ঠানিক কৰ্তৃত্বৰ মাজৰ পাৰ্থক্য প্ৰাসংগিক হয়। আইন হৈছে সুস্পষ্ট প্ৰতিমান বা নিয়ম। আইনৰ বিধি ব্যৱস্থা সমূহ লিখিত আকাৰত থাকে আৰু ইয়াক কিদৰে বলবৎ কৰা হ'ব বা সলনি কৰা হ'ব বা আইন ভংগকাৰীক কি বিহিত ব্যৱস্থা ল'ব—এই সকলোবিলাক স্পষ্ট ৰূপত লিখিত থাকে। এখন গণতান্ত্ৰিক দেশত নিৰ্বাচিত প্ৰতিনিধিৰ দ্বাৰা গঠিত বিধায়িনী মণ্ডলৰ দ্বাৰা আইন প্ৰস্তুত কৰা হয়। দেশৰ আইন-কানুন সমূহ সেই দেশৰ জনতাৰ হৈ জনপ্ৰতিনিধিসকলে বলবৎ কৰে। আইনৰ বিধি-বিধান সমূহ অনুসৰিয়ে দেশ শাসিত বা পৰিচালিত হয়। আইন দেশৰ সকলো নাগৰিকৰ বাবে প্ৰযোজ্য হয়। কোনো লোকে নিৰ্দিষ্ট আইনৰ ক্ষেত্ৰত একমত নহ'লেও নাগৰিক হিচাপে তেওঁ সেই আইনক সন্মান জনাই মানি চলিবলৈ বাধ্য।

গতিকে, ক্ষমতাৰ পৰাহে আধিপত্যৰ জন্ম হয়। কিন্তু এই ক্ষমতা প্ৰকৃততাত বৈধ ক্ষমতা বা কৰ্তৃত্ব যিবোৰ নিৰ্দিষ্ট আইনৰ বিধি-বিধানৰ দ্বাৰা তৈয়াৰী। আস্থাৰ ভিত্তিতহে সন্মতি আৰু সহযোগিতা আয়ত্ব কৰিব পাৰি। কাৰণ আনুষ্ঠানিক সমৰ্থন আৰু বৈধতাৰ বাবেহে আইনে সমাজৰ পৰা সহঁৰি আদায় কৰে। এনে আস্থাক ক্ষমতাৰ আধিপত্যই নিঃশেষ কৰিব নোৱাৰে। সমাজত বৈধতা নাপালেও বহু ধৰণৰ ক্ষমতা সক্ৰিয় হৈ থাকে। অৱশ্যে সামাজিক ব্যৱস্থাৰ প্ৰকৃতি আৰু সমাজৰ গতিশীলতাৰ বাবে আইনগত কৰ্তৃত্বৰ লগতে অন্যান্য ক্ষমতাবোৰৰো নিৰ্ণায়ক ভূমিকা আছে।

প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা, অপৰাধ আৰু হিংসা(Contestation, Crime and Violence) :

ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি অহা আধিপত্য, ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব আৰু আইন আদি সমাজত থাকিলেও ই এইটো প্ৰতিপন্ন নকৰে যে এইবিলাকৰ প্ৰতি সমাজৰ সকলোৱে আনুগত্য প্ৰকাশ কৰে। তোমালোকে ইতিমধ্যে সমাজৰ সংঘৰ্ষ আৰু প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতিৰ বিষয়ে পঢ়িছা। ঠিক সেইদৰেই সমাজত বিদ্যমান বিবাদ বা প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰৰ বিষয়ে জনাৰো আৱশ্যকতা আছে। বহুল অৰ্থত

বিভিন্ন মতানৈক্য বুজাবলৈ বিবাদ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। সেয়েহে বিবাদতকৈ অধিক নিৰ্দিষ্ট অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা অৱধাৰণা ক্ৰমে প্ৰতিযোগিতা আৰু সংঘৰ্ষই আনধৰণৰ মতানৈক্যক সামৰি নলয়।

ইয়াক অধিক স্পষ্ট ৰূপত বুজিবলৈ আমি এটা উদাহৰণ ল'ব পাৰোঁ। বৰ্তমান যুৱ সমাজৰ মাজত পৰম্পৰাগত সংস্কৃতিৰ বিৰুদ্ধে দেখা দিয়া বিদ্ৰোহাত্মক প্ৰৱণতাক ইয়াৰ এক উপযুক্ত উদাহৰণ বুলিব পাৰি। যুৱ সমাজৰ মাজত দেখা দিয়া এই প্ৰৱণতা হৈছে সমাজৰ প্ৰচলিত প্ৰতিমানৰ প্ৰতিবাদ অথবা আনুগত্যক প্ৰত্যাখ্যান কৰা। এনে প্ৰতিবাদত সাজ-পোছাকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ভাষা বা জীৱন নিৰ্বাহৰ ৰীতি ইত্যাদি যিকোনো কথাই নিহিত হৈ থাকিব পাৰে। কোটিকলীয়া পৰম্পৰাৰ প্ৰতি অনুগত হৈ নাথাকি, সিবিলাকক প্ৰত্যাখ্যান কৰাটো যুৱচামৰ বিদ্ৰোহ। সাধাৰণতে, প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ প্ৰসংগটো আহি পৰে নিৰ্বাচনত। নিৰ্বাচন যিহেতু এক ৰাজনৈতিক বিষয়, সেয়ে এনে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাক ৰাজনৈতিক প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা আখ্যা দিব পাৰি। কিন্তু প্ৰচলিত আইন বা কোনো আইনগত কৰ্তৃত্বৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদকল্পে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা হ'ব পাৰে। মুক্ত গণতান্ত্ৰিক সমাজে এনে ধৰণৰ মতবিৰোধক বিভিন্ন পৰ্যায়ত অনুমোদন জনায়। মতবিৰোধৰ ক্ষেত্ৰত বাহ্যিক বা আভ্যন্তৰীণ দুয়ো দিশৰে কিছু পৰিসীমা আছে। এই পৰিসীমা অতিক্ৰম কৰিলে সমাজত বিৰূপ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হয় আৰু তাৰ বিৰুদ্ধে কৰ্তৃত্বশীল ব্যক্তিয়ে বিহিত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

আমি সকলোৱে জানো যে আমাৰ ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে এক বিশাল ৰাষ্ট্ৰত নাগৰিকসকলৰ মাজত কোনো এক বিষয়ত পাৰস্পৰিক মতবিৰোধ থাকিব পাৰে। কিন্তু কোনেও কাৰো মতক বাধা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে। সেইদৰে ভাৰতৰ একেখন সংবিধানকে মানি অহা স্বত্বেও বিভিন্ন ৰাজনৈতিক দলৰ বিভিন্ন কাৰ্যক্ৰমগণিকা থাকিব পাৰে। আনহাতে, একে যান-বাহন বা পৰিবহণ সম্পৰ্কীয় নিয়ম এটা বলবৎ হৈ থাকিলে নাগৰিকসকল সেই বিষয়ত সজাগ হয়। তথাপিও সকলোৰে বাবে প্ৰযোজ্য তেনে নিয়ম বলবৎ থকা অৱস্থাতো ৰাস্তাই-ঘাটে কেতিয়াবা কেতিয়াবা বাক-বিতণ্ডা চলে। গতিকে, সামাজিক শৃংখলাৰ বাবে সমৰূপতা বা ঐক্যমত অপৰিহাৰ্য নহয়। অৱশ্যে, সমাজত মতবিৰোধক কিমান পৰ্যায়লৈকে সহ্য কৰা হ'ব—সিও গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন। এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰটো নিৰ্ভৰ কৰিছে সামাজিক আৰু ঐতিহাসিক পৰিস্থিতিৰ ওপৰত। অৰ্থাৎ সামাজিক আৰু ঐতিহাসিক পৰিস্থিতিয়ে সমাজত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিসীমা নিৰ্ণয় কৰি থৈছে যাৰ সহায়ত ন্যায় আৰু অন্যায়, বৈধ আৰু অবৈধ, গ্ৰহণীয় আৰু অগ্ৰহণীয় আদিৰ মাজত প্ৰাচীৰ নিৰ্মাণ কৰা থাকে।

সাধাৰণ দৃষ্টিত অপৰাধৰ সৈতে নৈতিকতাৰ সম্পৰ্ক থকা যেন লাগে। যদিও প্ৰকৃতাৰ্থত অপৰাধৰ ধাৰণাটো আইনৰ পৰাহে উৎপত্তি। কমেই হওঁক বা বেছিয়েই হওঁক প্ৰচলিত আইন ভংগ কৰা কাৰ্যকে অপৰাধ বোলা হয়। কিন্তু, কেৱল প্ৰচলিত আইন ভংগ কাৰ্যটোৰ পৰাই সেই কাৰ্যটোৰ নৈতিক প্ৰমূল্য নিৰ্ণয় কৰা নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, কোনো লোকে যদি প্ৰচলিত আইনকে অযুক্তিকৰ, অন্যায় বুলি বিশ্বাস কৰে, তেন্তে তেওঁ উচ্চ নৈতিক কাৰণত তাক ভংগ কৰিবলৈ আহিব পাৰে। ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ নেতাসকলে 'আইন অমান্য' কাৰ্যসূচীৰ দ্বাৰা এনে কাম কৰিছিল। মহাত্মা গান্ধীয়ে যেতিয়া দাণ্ডীত ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ লোন আইন ভংগ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁক আইন ভংগকাৰী হিচাপে গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হৈছিল। কিন্তু গান্ধীজীয়ে যিহেতু এই অপৰাধ ইচ্ছাকৃতভাৱে কৰিছিল, গতিকে ভাৰতবাসীয়ে লোন আইন ভংগ কৰা কাৰ্যত গান্ধীক লৈ গৌৰৱবোধ কৰিছিল। অৱশ্যে এনে কিছুমান আইন ভংগকাৰী অপৰাধী আছে যাক কেতিয়াও

নৈতিক কাম বুলি আখ্যা দিব নোৱাৰি। গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাটো হ'ল—আইনে বান্ধি দিয়া বিধিগত বা ন্যায্য বিৰোধৰ সীমা অতিক্ৰম কৰিলেই তাক অপৰাধ হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

আনহাতে, হিংসাৰ প্ৰশ্নটো ৰাষ্ট্ৰৰ মৌলিক সংজ্ঞাৰ লগত সাঙুৰ খাই আছে। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ এক উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্য হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ হাতত বিধিগত হিংসা প্ৰয়োগৰ অধিকাৰ বা একাধিপত্য থকা যেন লাগে। অৰ্থাৎ, মাত্ৰ ৰাষ্ট্ৰইহে কৰ্তৃত্বৰ দ্বাৰা আইনসংগত হিংসা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ বাহিৰে অন্য হিংসাক অবৈধ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। অৱশ্যে আত্মৰক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বিৰল পৰিস্থিতিত গ্ৰহণ কৰা হিংসাত্মক আচৰণক ব্যতিক্ৰম হিচাপে ধৰা হৈছে। সেয়েহে প্ৰতিটো হিংসা সাধাৰণতে ৰাষ্ট্ৰৰ বিৰুদ্ধে সংঘটিত হয়। এজন নাগৰিকে যদি অন্য কাৰোবাক আক্ৰমণ কৰে বা হত্যা কৰে, সেই ৰাষ্ট্ৰই তেওঁক হিংসাৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ বাবেই, হিংসাৰ বিধিগত অপপ্ৰয়োগৰ বাবে শাস্তি বিহিব।

এই কথা সকলোৰে বোধগম্য যে হিংসাই হ'ল সামাজিক শৃংখলাৰ মূল শত্ৰু। চৰম প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাই মাত্ৰ আইনকে ভংগ নকৰে, ই সামাজিক নীতি-নিয়মকো অগ্ৰাহ্য কৰে। সমাজত অসন্তুষ্টি, উদ্বেগ, বিভিন্ন সমস্যা বাঢ়িলে হিংসাৰো উদ্ভৱ হয়। হিংসা হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্বৰ বিৰুদ্ধে এক প্ৰত্যাহ্বান। এই অৰ্থত, ই ৰাষ্ট্ৰৰ বিধি ব্যৱস্থা স্বীকাৰ নকৰে আৰু মুক্ত সংঘাতত লিপ্ত হয়।

সামাজিক শৃংখলা আৰু গাঁও, নগৰ আৰু মহানগৰত পৰিৱৰ্তন (Social Order and Change in Village, Town and City) :

অধিকাংশ মানৱ সমাজকেই গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া অঞ্চলত বিভক্ত কৰিব পাৰি। গতিকে গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া অঞ্চলত বাস কৰা সামাজিক জীৱন ধাৰা পাৰস্পৰিকভাৱে পৃথক। একেদৰে, এই অঞ্চলবোৰৰ প্ৰত্যেকতে বৰ্তি থকা সামাজিক শৃংখলাৰ ধৰণ আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰকাৰবোৰ অধিক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। আমি সকলোৰে গাঁও, নগৰ বা মহানগৰ বুলিলে কি বুজায় তাক জানো আৰু এই দুই অঞ্চলৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যসমূহো জানো। সমাজতত্ত্বৰ দৃষ্টিত, চিকাৰ আৰু অৰণ্যত খাদ্য সংগ্ৰহ কৰা অঘৰী লোকে কৃষিকৰ্মৰ যোগেদি থিতাপি লোৱাৰ পিছত এক সামাজিক গাঁথনিৰ সৃষ্টি হ'ল। এনে গাঁথনি পৰিৱৰ্তনৰ এক অংশস্বৰূপে গাঁওৰ উৎপত্তি হৈছিল। এই পৰিৱৰ্তনৰ ফলস্বৰূপে চিকাৰ কৰা, খোৱা বস্তু সংগ্ৰহ কৰা আৰু ক্ষণস্থায়ী কৃষিৰ ওপৰত আধাৰিত অঘৰী জীৱন প্ৰণালী এক স্থায়ী জীৱনশৈলীলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। স্থায়ী কৃষিব্যৱস্থাৰ বিকাশৰ লগে লগে সামাজিক সংৰচনাও সলনি হৈছিল। কৃষিক্ষেত্ৰত বিনিয়োগ আৰু প্ৰযুক্তিগত উদ্ভাৱনে জীয়াই থাকিবলৈ প্ৰয়োজন হোৱাতকৈ অধিক উৎপাদনৰ সম্ভাৱনীয়তাৰ সৃষ্টি কৰিলে। এইদৰেই স্থায়ী কৃষি ব্যৱস্থাই সম্পদ সঞ্চয়ৰ অৰ্থ বুজাইছিল আৰু ইয়েই সামাজিক বৈষম্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল। আনহাতে, অত্যধিক উন্নত শ্ৰমবিভাজনে বৃত্তিগত বিশেষীকৰণৰ আৱশ্যকতাৰ ধাৰণা জন্মাইছিল। এই সকলোবোৰ পৰিৱৰ্তনে সন্মিলিতভাৱে এক বিশেষ ৰূপৰ সামাজিক সংগঠনৰ ভেটিত জনসংখ্যাৰ বাসস্থান হিচাপে গাঁৱৰ জন্ম দিছিল।

অৰ্থনৈতিক আৰু প্ৰশাসনীয় দৃষ্টিকোণৰ পৰা গাঁও আৰু নগৰৰ মাজত পাৰ্থক্য দুটা মূল কাৰকৰ ভিত্তিত কৰা হয়। সেই দুটা হ'ল—জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব আৰু কৃষি সম্বন্ধীয় অৰ্থনৈতিক ক্ৰিয়া-কলাপৰ অনুপাত। অৱশ্যে জনসংখ্যাৰ ভিত্তিত বৃহৎ গাঁও আৰু সৰু নগৰৰ আকৃতি নিৰ্ণয় কৰাটো কঠিন। নগৰ মহানগৰ সমূহত

জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব গাঁও অঞ্চলতকৈ অত্যাধিক বেছি। গাঁও অঞ্চলত জনসংখ্যাৰ পৰিমাণ কম হ'লেও নগৰতকৈ গাঁওৰ পৰিসৰ বেছি। গাঁও অঞ্চলক নগৰ-মহানগৰৰ পৰা পৃথক কৰাৰ অন্য এক উপায় হ'ল কৃষি সম্বন্ধীয় অৰ্থনৈতিক ক্ৰিয়া-কলাপ। গাঁওৰ জীৱন ধাৰা বিশেষকৈ কৃষিভিত্তিক। অন্য অৰ্থত, গাঁওবোৰত জনসংখ্যাৰ এক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ অংশ কৃষিভিত্তিক জীৱিকাৰ সৈতে সংযোজিত হৈ থাকে য'ত উৎপাদনৰ অধিকাংশই কৃষিজাত সামগ্ৰী হয় আৰু তেওঁলোকৰ অধিকাংশ আয় কৃষিৰ পৰা অহা।

এখন নগৰ আৰু মহানগৰৰ পাৰ্থক্য ঘাইকৈ প্ৰশাসনিক সংজ্ঞাই ধাৰ্য কৰে। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহাৰ দৰে এখন নগৰ আৰু মহানগৰ মৌলিকভাৱে আকাৰৰ জৰিয়তে পৃথক কৰিব পৰা একে ধৰণৰ বসতিস্থল। আজিকালি চৰকাৰীভাৱে ব্যৱহাৰ হোৱা 'নগৰপুঞ্জ' (Urban agglomeration) ই বহুতো উপনগৰীয় অঞ্চল সামৰি থকা আৰু উপগ্ৰহীয় বসতি (Satellite Settlement) স্থাপন হোৱা অঞ্চলক বুজায়। অন্যহাতে, এখন 'প্ৰধান মহানগৰীয় অঞ্চল'এ একাধিক মহানগৰ নতুবা এখন মহানগৰৰ আকৃতিতকৈ অধিকগুণে নিৰন্তৰ নগৰীয়া বসতি স্থাপন হৈ থকা অৱস্থাক বুজায়।

আধুনিক সমাজৰ বিকাশৰ দিশবোৰলৈ চালে নগৰীকৰণ (Urbanization) প্ৰক্ৰিয়া বেছিভাগ দেশতেই পৰিলক্ষিত হয়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ বাবেই দেশৰ জনসংখ্যাৰ অধিকৰ পৰা অধিকতৰ অনুপাত নগৰীয়া অঞ্চলত বাস কৰিবলৈ লৈছে। বেছিভাগ উন্নত দেশেই নগৰীকৰণতো আগবঢ়া। একেদৰে, উন্নয়নশীল দেশবোৰতো নগৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া চলি আছে। এই প্ৰক্ৰিয়া তীব্ৰ অথবা মন্থৰ হ'ব পাৰে; কিন্তু স্তব্ধ নহয়, যদিহে ইয়াক অৱৰোধ কৰিবলৈ বিশেষ বিশেষ কাৰণ নাথাকে। বাস্তৱিকতে সংযুক্ত ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ ২০০৭ (2007) চনৰ প্ৰতিবেদন মতে মানৱ ইতিহাসত প্ৰথমবাৰৰ বাবে পৃথিৱীৰ নগৰীয়া জনসংখ্যাই গ্ৰামীণ জনসংখ্যাক চেৰ পেলাব। আনহাতে, ভাৰতীয় সমাজতো নগৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া দেখা যায়। নগৰীয়া অঞ্চলত বসবাস কৰা লোকৰ সংখ্যা ১৯০১ চনত ১১% কৈ কিছু কমৰ পৰা স্বাধীনতাৰ ঠিক পিছতেই অৰ্থাৎ ১৯৫১ চনত ১৭% ৰ কিছু বেছিলৈ বৃদ্ধি পাইছিল। ২০০১ চনৰ লোক পিয়লমতে বৰ্তমান ২৮% লোক নগৰ অঞ্চলত বসবাস কৰে।

গ্ৰাম্য অঞ্চলত সামাজিক শৃংখলা আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তন (Social Order and Social Change in Rural Areas) :

যিহেতু নগৰীয়া জীৱন-ধাৰা আৰু গ্ৰাম্য সমাজৰ জীৱন-ধাৰাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে; সেই দিশৰ পৰা গ্ৰাম্য জীৱনৰ সামাজিক শৃংখলা আৰু পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰকৃতিও নগৰীয়া সমাজতকৈ পৃথক। গাঁৱৰ পৰিসৰ আপেক্ষিকভাৱে সৰু হোৱাৰ কাৰণে গাঁৱলীয়া লোকসকলৰ পাৰিবাৰিক সম্বন্ধবোৰ সামাজিকভাৱে স্বীকৃত আৰু সৰ্বজনগ্ৰহণযোগ্য। তদুপৰি, গাঁৱৰ সামাজিক গাঁঠনিয়ো লোকসকলক কিছুমান পৰম্পৰা মানি চলিবলৈ বাধ্য কৰায়। বিশেষকৈ সম্প্ৰদায়, ধৰ্মৰ দৰে প্ৰতিষ্ঠানসমূহ আৰু অন্যান্য প্ৰথাগত বা পৰম্পৰাগত সামাজিক বিধিবোৰ গাঁৱত বৰ বেছি সক্ৰিয় হয়। সেই কাৰণে, কোনো বিশেষ পৰিস্থিতি নাথাকিলে, নগৰৰ তুলনাত গাঁৱৰ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ গতি মন্থৰ হয়।

অৱশ্যে, এই ক্ষেত্ৰত অন্য কিছুমান কাৰকো আছে। গাঁও অঞ্চলৰ পদদলিত শ্ৰেণীয়ে নগৰ মহানগৰৰ লোকসকলৰ দৰে মুক্তভাৱে জীৱন-যাপন কৰিব নোৱাৰে। শ্ৰেণী বৈষম্যৰ বলি হোৱা সকল উচ্চ শ্ৰেণীৰ

ওচৰত শিৰ নত কৰি থাকিবলৈ বাধ্য। কাৰণ প্ৰতিপত্তিশালী উচ্চ শ্ৰেণীৰ হাতত নিয়োগ আৰু অন্যান্য সম্পদসমূহ নিয়ন্ত্ৰিত হৈ থাকে। সেয়েহে দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীয়ে নিয়োগ আৰু সাহায্যৰ বিকল্প উৎসসমূহ সন্ধান কৰিব নোৱাৰি প্ৰতিপত্তিশালী সকলৰ বিৰুদ্ধে সহজে মূৰ দাঙিব নোৱাৰে। সেয়েহে চমুকৈ ক'বলৈ গ'লে গাঁৱত যদি পূৰ্বৰ পৰা তেনে ধৰণৰ ব্যৱস্থা শক্তিশালী ৰূপত বাহাল হৈ থাকে, তাক সহজে আঁতৰ কৰিব পৰা নাযায়। গতিকে, ক্ষমতাৰ সাল-সলনি হোৱাৰ অৰ্থত, গাঁও অঞ্চলত পৰিৱৰ্তনৰ গতি লেহেমীয়া।

নগৰ আৰু মহানগৰ সমূহৰ দৰে গাঁওসমূহ পৃথিৱীৰ অন্য অংশৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষভাৱে সংযুক্ত হৈ নথকা গাঁও অঞ্চলত পৰিৱৰ্তনৰ গতি মন্থৰ হোৱাৰ অন্য এটা কাৰণ। অৱশ্যে, বৰ্তমান সময়ত টেলিফোন, টেলিভিচনৰ দৰে আধুনিক যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ মাধ্যমসমূহ গাঁও অঞ্চললৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈ বহু পৰিৱৰ্তন আনিছে। বহুক্ষেত্ৰত গাঁও আৰু নগৰৰ মাজত থকা পূৰ্বৰ সাংস্কৃতিক স্থবিৰতা বা ব্যৱধান ক্ৰমাৎ হ্ৰাস পাবলৈ ধৰিছে। সেইদৰে, পথ আৰু ৰেল ব্যৱস্থাৰ দৰে যোগাযোগৰ ব্যাপক উন্নতি সাধনৰ সময়ত বৰ্তমান অতি কম সংখ্যক গাঁৱকহে 'আওহতীয়া', 'দুৰ্গম' আদি নামেৰে অভিহিত কৰিব পাৰি।

গাঁও অঞ্চলত কৃষি ব্যৱস্থাত হোৱা পৰিৱৰ্তনে গ্ৰাম্য সমাজক বিশেষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, ভূমি সংস্কাৰৰ দৰে ব্যৱস্থাৱলীয়ে ভূমিস্বত্ব আৰু জমিদাৰী পৰম্পৰা সলনি কৰিলে। ভাৰতবৰ্ষত স্বাধীনোত্তৰ কালৰ ভূমি সংস্কাৰ নীতিয়ে ভূমিহীন শ্ৰেণীক ভূমিস্বত্ব প্ৰদান কৰিলে। ফলস্বৰূপে, নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকসকলে কৃষিকৰ্মৰ যোগেদি জীৱন নিৰ্বাহ কৰিবলৈ নিজাকৈ কৃষিভূমি লাভ কৰিলে। উল্লেখযোগ্য যে ভাৰতৰ বহু ৰাজ্যত ভূমিৰ গৰাকী হিচাপে একশ্ৰেণী প্ৰভাৱশালী লোকে নিম্ন পৰ্যায়ৰ শ্ৰেণীৰ পৰা নিজৰ হাতলৈ ভূমিস্বত্ব কাঢ়ি লৈছিল। এই প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীটো প্ৰকৃত কৃষক নহ'লেও ভূমি নিজৰ হাতত ৰাখিছিল। ফলত এই প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীটো সামাজিক মৰ্যাদা আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰে অধিক প্ৰভাৱশালী হৈ আছিল। কোনো ৰাজনৈতিক নিৰ্বাচনত জয়লাভ কৰিবলৈ হ'লে এই প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীটোৱে নিৰ্ণায়ক ভূমিকা পালন কৰিছিল। গতিকে সমাজতত্ত্ববিদ M. N. Srinivas এ এই শ্ৰেণীটোক 'প্ৰতিপত্তিশালী বৰ্গ' (Dominant Caste) হিচাপে অভিহিত কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য যে, ভাৰতৰ বহু অঞ্চলত এই প্ৰতিপত্তিশালী বৰ্গ অৰ্থনৈতিক দিশত শক্তিশালী হৈছিল আৰু সমগ্ৰ গাঁও অঞ্চলটোক নিজৰ অধীনত ৰাখিছিল। ফলস্বৰূপে, নিৰ্বাচনৰ ৰাজনীতিকো তেওঁলোকে প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। কিন্তু, পৰৱৰ্তী সময়ত এই প্ৰভাৱশালী শ্ৰেণীটোৱে তেওঁলোকতকৈ নিম্ন অনুন্নত শ্ৰেণীৰ পৰা প্ৰবল বিৰোধৰ সন্মুখীন হ'ল। এনে ঘটনাই বিশেষকৈ অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ, বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ আৰু তামিলনাডুত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰিলে।

কৃষিক্ষেত্ৰত প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ আগমনৰ ঘটনা গ্ৰাম্য সমাজৰ পৰিৱৰ্তনৰ অন্য এক কাৰণ। নতুন প্ৰযুক্তি কৌশল আৰু যন্ত্ৰই শস্য উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত শ্ৰমিকৰ নিয়োগ হ্ৰাস কৰিলে। শস্য উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত পূৰ্বে প্ৰয়োজন হোৱা শ্ৰমিকৰ সংখ্যা লাহে লাহে কমি আহিল। ফলত এই ব্যৱস্থাই জামিদাৰ আৰু শ্ৰমিকৰ দৰে বিভিন্ন সামাজিক শ্ৰেণীসমূহৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক দৰ-দামলৈও পৰিৱৰ্তন আনিলে। আধুনিক প্ৰযুক্তিৰ প্ৰয়োগে শ্ৰমিকৰ চাহিদাকে প্ৰভাৱিত কৰা নাই, ইয়াৰ ফলত বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ অৰ্থনৈতিক ক্ষমতাৰো পৰিৱৰ্তন

সাধন কৰে। হঠাতে কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ দাম উঠা-নমা হোৱা, অনাবৃষ্টি বা বানপানীয়ে গাঁৱলীয়া সমাজলৈ প্ৰবল দুৰ্যোগ কঢ়িয়াই আনে। সম্প্ৰতি ভাৰতৰ কিছুমান অঞ্চলত সংঘটিত হোৱা ‘কৃষকৰ আত্মহত্যা’ ইয়াৰ এক অন্যতম উদাহৰণ। অন্যহাতে, কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে বিভিন্ন উন্নয়নমূলক আঁচনিৰ জৰিয়তে গাঁও অঞ্চলৰ দৰিদ্ৰসকলৰ জীৱন-ধাৰাৰ উন্নতি কৰিব বিচাৰিছে। মহাত্মা গান্ধী ৰাষ্ট্ৰীয় গ্ৰামীণ নিয়োগ নিশ্চিত আইন ২০০৫ (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act, 2005) হ’ল এক উল্লেখযোগ্য উদাহৰণ।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৫ (Activity-5)

মহাত্মা গান্ধী ৰাষ্ট্ৰীয় গ্ৰাম্য নিয়োগ নিশ্চিতকৰণ আঁচনি (MGNERGA)ৰ বিষয়ে তোমাৰ বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত আলোচনা কৰা। ইয়াৰ লক্ষ্যসমূহ কি কি আৰু ইয়াক কিয় গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে জানিবলৈ চেষ্টা কৰা। ৰাষ্ট্ৰীয় গ্ৰামীণ নিয়োগ নিশ্চিত অধিনিয়মৰ বিষয়ে অধিক তথ্য বিচাৰি উলিওৱা। ইয়াৰ উদ্দেশ্য কি? এইখন এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ বিকাশ যোজনা বুলি কিয় গণ্য কৰা হয়? এই যোজনাই কি কি সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈছে? যদি এইখন সফল হয় তেন্তে ইয়াৰ ফলাফল কি হ’ব পাৰে? এই আঁচনিখনে তোমাৰ ওচৰৰ বা পৰিচিত কোন কোন লোকক সামৰি লৈছে — তাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

নগৰীয়া অঞ্চলত সামাজিক শৃংখলা আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তন (Social Order and Social Change in Urban Areas) :

মহানগৰবোৰ নিজস্বভাৱে অতি পুৰণি। এই কথাটো সকলোৰে জ্ঞাত যে প্ৰাচীন সমাজবোৰতে মহানগৰ আছিল। জনসংখ্যাৰ বৃহৎ সংখ্যক লোকৰ বাবে নগৰবাদ (Urbanism) হৈছে জীৱন প্ৰণালীৰ ৰূপত এক আধুনিক ঘটনা। আধুনিক যুগৰ পূৰ্বে বেপাৰ-বাণিজ্য, ধৰ্ম আৰু যুদ্ধযাত্ৰা আদি কিছুমান প্ৰধান কাৰকে নগৰৰ অৱস্থান আৰু গুৰুত্ব নিৰ্ণয় কৰিছিল। মুখ্য বেপাৰ-বাণিজ্যৰ পথত অথবা উপযুক্ত বন্দৰ আৰু জাহাজঘাট থকা বাবে মহানগৰবোৰ স্বাভাৱিকতেই লাভজনক স্থিতিত আছিল। সেইদৰে কিছুমান নগৰ সামৰিক ৰণৰীতিৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰাও ভাল অৱস্থানত আছিল। ধৰ্মীয় স্থানবোৰেও বৃহৎ ভক্তক আকৰ্ষণ কৰিছিল আৰু এইদৰেই নগৰীয়া অৰ্থনীতি টনকিয়াল হৈছিল। ভাৰততো এনে প্ৰাচীন মহানগৰৰ বহুতো উদাহৰণ আছে। তাৰ ভিতৰত অসমৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদীৰ পাৰত অৱস্থিত মধ্যযুগীয় ব্যৱসায়িক নগৰ তেজপুৰ অথবা আৰব সাগৰৰ পাৰত উত্তৰ কেৰেলাৰ কোজিকড (আগেয়ে কালীকট নামেৰে জনা গৈছিল)। মন্দিৰ নগৰী আৰু ধৰ্মীয় স্থানৰ বহু উদাহৰণো আমি পাওঁ, যেনে— ৰাজস্থানৰ আজমেৰ, উত্তৰ প্ৰদেশৰ বাৰানসী (বেনাৰচ বা কাশী নামেৰেও জনা যায়) আৰু তামিলনাডুৰ মাদুৰাই।

সমাজতত্ত্ববিদসকলে উল্লেখ কৰা মতে মহানগৰৰ জীৱন আৰু আধুনিকতাই একেলগে গতি কৰে। বাস্তৱিকতে এয়া পৰস্পৰৰ এক ঘনিষ্ঠ প্ৰকাশ। যদিও মহানগৰৰ জনসংখ্যা অধিক আৰু অতি ঘন বসতিপূৰ্ণ

আৰু ইতিহাসত জন ৰাজনীতিৰ স্থল হিচাপে ইয়াক জনা যায়, তথাপি মহানগৰবোৰ আধুনিক ব্যক্তিৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ বুলিও বিবেচিত হয়। নামবিহীনতা, সুযোগ-সুবিধা আৰু সংস্থাৰ সংযোজন কেৱল বৃহৎ জনসংখ্যাৰ মাজতহে সম্ভৱ হয় আৰু মহানগৰে ব্যক্তিক অবাধ সম্ভাৱনা পূৰণ কৰাত সহায় কৰে। গাঁৱত ব্যক্তিকেদ্রিকতাক নিৰুৎসাহিত কৰা হয় আৰু সীমিত সুবিধা থাকে। তাৰ বিপৰীতে মহানগৰে ব্যক্তিক প্ৰতিপালন কৰে।



চিত্ৰ : ৰোগী পৰীক্ষা কৰি থকা অৱস্থাত এগৰাকী চিকিৎসক
(A doctor checking a patient)

কিন্তু অধিক সংখ্যক শিল্পী, লিখক, পণ্ডিত আদি যশস্বী লোকসকলৰ আশ্ৰয়স্থল মহানগৰ হ'লেও এইটো সত্য যে মহানগৰত স্বাধীনতা আৰু সুযোগ মাত্ৰ কিছুমান ব্যক্তিৰ বাবেহে আছে। সূক্ষ্মভাৱে সামাজিক আৰু আৰ্থিকভাৱে অগ্ৰাধিকাৰ লাভ কৰা কেৱল এক ক্ষুদ্ৰসংখ্যক ব্যক্তিয়েহে শ্ৰেষ্ঠত্বৰ মুকলি আৰু পূৰ্ণ জীৱনৰ বিলাসিতা উপভোগ কৰিব পাৰে। বৃহত্তৰ বাধ্যবাধকতাৰ মাজত মহানগৰত বাস কৰা বেছিভাগ লোকৰেই কেৱল সীমিত আৰ্থিক আৰু সামাজিক স্বাধীনতা আছে। এইবোৰ হৈছে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সামাজিক সমূহৰ সদস্যতাৰ দ্বাৰা আৰোপ কৰা সুপৰিচিত আৰ্থিক আৰু সামাজিক বাধ্যবাধকতা, যিবোৰৰ বিষয়ে ইতিমধ্যে তোমালোকে আগৰ অধ্যায়ত জানিব পাৰিছা। প্ৰজাতি, ধৰ্ম, নৃগোষ্ঠী, জাতি, অঞ্চল আৰু নিশ্চিত ৰূপত শ্ৰেণী ইত্যাদি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাৰকৰ ওপৰত আধাৰিত সমূহ পৰিচয়ৰ বিকাশত মহানগৰে নগৰীয়া জীৱনক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। দৰাচলতে মহানগৰত বৃহৎ সংখ্যক লোক তুলনামূলকভাৱে কম ঠাইত কেন্দ্ৰীভূত হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ব্যক্তি পৰিচয় অধিক তীব্ৰতৰ হৈ উঠে আৰু ব্যক্তিৰ অস্তিত্ব ৰক্ষা, প্ৰতিৰোধ কৰা আৰু নিজৰ অধিকাৰ সম্বন্ধে দৃঢ়তা প্ৰকাশ কৰা ৰণনীতিৰ অভিন্ন অংগ হৈ পৰে।



চিত্ৰ : কনিষ্ঠ ভাই-ভনীৰ চোৱাচিতাৰ দায়িত্ব পালনত এজনী বালিকা
(A girl child looking after the sibling)

নগৰ আৰু মহানগৰৰ সামাজিক শৃংখলাৰ বেছিভাগ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় আৰু সমস্যা ঠাইৰ পৰিমাণৰ সৈতে জড়িত। জনসংখ্যাৰ উচ্চ ঘনত্বই ঠাইডোখৰক অত্যধিক গুৰুত্ব দিয়ে আৰু বিতৰণৰ অতি জটিল সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে। মহানগৰৰ প্ৰসাৰ বিকাশক্ষম কৰাৰ নিশ্চয়তা নগৰীয়া সামাজিক শৃংখলাৰ প্ৰাথমিক নিৰূপিত কাম। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে কিছুমান ব্যক্তিৰ সংগঠন আৰু ব্যৱস্থাপনা, যেনে— গৃহ আৰু আৱাসিক আৰ্হি, বৃহৎ সংখ্যক কৰ্মচাৰীক কৰ্মস্থললৈ অহা-যোৱাৰ বাবে জন-পৰিবহণ ব্যৱস্থা, আৱাসিক, চৰকাৰী আৰু ঔদ্যোগিক খণ্ডৰ ভূমি ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত সহায়স্থানৰ ব্যৱস্থা আৰু শেষত জনস্বাস্থ্য, অনাময় ব্যৱস্থা, আৰক্ষী, জনসুৰক্ষা আৰু নগৰ পৰিচালনাৰ আৱশ্যকতাবোৰ নিৰীক্ষণ কৰা। এই কাৰ্যবোৰৰ প্ৰত্যকটোৱেই পৰিকল্পনাৰ ৰূপায়ণ আৰু তদাৰক কৰাৰ অতি কঠিন প্ৰত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হোৱা গুৰু দায়িত্ব বহন কৰে। এই সকলোবোৰ কাৰ্য অধিক জটিল হৈ উঠে যেতিয়া শ্ৰেণী, নৃগোষ্ঠীয়তা, ধৰ্ম, জাতি আদি বিভাজন আৰু অস্থিৰতাৰ পৰিস্থিতিবোৰ সক্ৰিয় ৰূপত বিৰাজ কৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে, নগৰত আৱাসৰ প্ৰশ্নৰ সৈতে বহুবোৰ সমস্যা আহি পৰে। দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ বাসস্থানৰ অভাৱে ‘গৃহহীন’ (Homeless) আৰু ‘পথত বাস কৰা লোক’ (Street people)ৰ বিস্ময়কৰ দৃশ্যৰ জন্ম দিয়ে— এই লোকসকল পথ আৰু পদপথ, দলং আৰু উৰণীয়া সেতুৰ তলত, পৰিত্যক্ত ঘৰ আৰু অন্যান্য খালী ঠাইত বসবাস কৰি জীয়াই থাকে। বস্তি এলেকাৰ (Slums) উদ্ভৱৰ এইটো এটা প্ৰধান কাৰণ। যদিও চৰকাৰী সংজ্ঞাবোৰ বেলেগ বেলেগ, তথাপি এটা বস্তি বুলিলে এক ঠেক, ঠাহ খোৱা অৱস্থাত থকা চুবুৰীক বুজায়, য’ত নাগৰিকৰ সা-সুবিধা (অনাময় ব্যৱস্থা, পানী যোগান, বিদ্যুৎ ইত্যাদি)ৰ অভাৱ আৰু গৃহ

নিৰ্মাণত প্লাষ্টিকৰ চাদৰ আৰু ডাঠ কাগজৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বহুমহলীয়া গৃহত ব্যৱহাৰ হোৱা কংক্ৰীটৰ গাঁথনি ব্যৱহাৰ হয়। অন্য স্থানত থকাৰ দৰে স্থায়ী সম্পত্তিৰ অধিকাৰ নথকাৰ বাবে বস্তি অঞ্চলত 'দাদাসকল' আৰু শক্তিশালীলোকৰ উদ্ভৱ হয়, যিসকলে বস্তিৰ বাসিন্দাসকলৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব বলবৎ কৰে। বস্তি অঞ্চলত থকা নিয়ন্ত্ৰণে স্বাভাৱিকভাৱেই বেআইনী কাৰ্যকলাপত লিপ্ত অপৰাধী আৰু ভূ-সম্পত্তিৰ সৈতে জড়িত অপৰাধী দলক সহায় কৰে।



চিত্ৰ : মহানগৰৰ এক ব্যৱসায়িক কেন্দ্ৰ (A commercial centre in a city)



চিত্ৰ : চাহ বাগানত কৰ্মৰত মহিলা (Women at work in Tea garden)

মহানগৰত মানুহ ক'ত আৰু কেনেকৈ বাস কৰিব এই প্ৰশ্নটো সামাজিক-সাংস্কৃতিক পৰিচয়ৰ ওপৰত আধাৰিত হয়। সমগ্ৰ বিশ্বত মহানগৰবোৰৰ আৱাসিক অঞ্চলবোৰ প্ৰায়েই শ্ৰেণী, প্ৰজাতি, নৃগোষ্ঠী, ধৰ্ম আৰু অন্যান্য কাৰকৰ দ্বাৰা বিভাজিত হৈ আহিছে। এন পৰিচয়বোৰৰ মাজত থকা মানসিক অস্থিৰতাই পৃথকীকৰণৰ কাম কৰে আৰু তাৰ ফলাফলো পৰিলক্ষিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ভাৰতত ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়বোৰৰ মাজত থকা সাম্প্ৰদায়িক উত্তেজনা, বিশেষকৈ হিন্দু আৰু মুছলমানৰ সাম্প্ৰদায়িক উত্তেজনাৰ পৰিণামস্বৰূপে মিশ্ৰিত প্ৰতিবেশী অঞ্চল একক-সম্প্ৰদায় অঞ্চললৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। ফলস্বৰূপে, উদ্গীৰণৰ লগে লগেই সাম্প্ৰদায়িক হিংসাই মুহূৰ্ততে বিস্তৃতি লাভ কৰে, যিটোৱে আকৌ 'ঘেটোকৰণ' (Ghettoisation) প্ৰক্ৰিয়াক উদগনি জনায়। ভাৰতৰ বহু মহানগৰত এনে হোৱা দেখা গৈছে। শেহতীয়াভাৱে ২০০২ চনৰ হিংসাত্মক ঘটনাবোৰৰ পিছতেই গুজৰাটত এই প্ৰক্ৰিয়া পৰিলক্ষিত হৈছিল। বিশ্বব্যাপী 'গেটেড সম্প্ৰদায়' (Gated communities) নামেৰে পৰিচিত সম্প্ৰদায় ভাৰতীয় মহানগৰবোৰতো পোৱা যায়। গেটেড সম্প্ৰদায় শব্দটোৱে চৌপাশৰ পৰিৱেশৰ পৰা পৃথক কৰা বেৰ আৰু প্ৰৱেশদ্বাৰেৰে আবৃত এক সমৃদ্ধ চুবুৰীক বুজায়, য'ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ ব্যৱস্থা ৰখা হয়। অধিকাংশ এনে ধৰণৰ সম্প্ৰদায়ৰ নাগৰিকৰ বাবে সা-সুবিধা, যেনে— পানী আৰু বিদ্যুৎ যোগান, আৰক্ষী আৰু নিৰাপত্তাৰ নিজস্ব সমান্তৰাল ব্যৱস্থা থাকে।



চিত্ৰ : বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ যান-বাহনেৰে এক নগৰীয়া অঞ্চল (Various kinds of transport in an urban area)

ক্ৰিয়া-কলাপ-৬ (Activity-6)

তোমাৰ নিজৰ চহৰ বা মহানগৰত এনে গেটেড সম্প্ৰদায় পাইছানে অথবা তালৈ গৈছানে? জ্যেষ্ঠসকলৰ পৰা এনে এক সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে জানি লোৱা। প্ৰৱেশদ্বাৰ আৰু বেষ্টনী কেতিয়া নিৰ্মাণ হৈছিল? ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰা হৈছিল নে? যদি হৈছিল, কাৰ দ্বাৰা? এনেধৰণৰ স্থানত মানুহে বসবাস কৰিব বিচাৰ কাৰণ কি হ'ব পাৰে? নগৰীয়া সমাজ আৰু চৌপাশৰ প্ৰতিৱেশীৰ ওপৰত ইয়াৰ প্ৰভাৱ কি হ'ব পাৰে বুলি তুমি ভাবা?

প্রতিদিন নিয়মিতভাৱে ঘৰৰ পৰা কৰ্মক্ষেত্ৰলৈ অহা-যোৱা কৰা দূৰণিবটীয়া লোকসকল (Commuters) এক প্ৰভাৱশালী ৰাজনৈতিক নিৰ্বাচন সমষ্টি হৈ পৰে আৰু কেতিয়াবা বিস্তাৰিত উপসংস্কৃতি বিকশিত কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, মুম্বাইৰ উপ-নগৰীয় ৰে'লত যাত্ৰীসকলৰ মাজত বহুতো অনানুষ্ঠানিক সম্পৰ্কই গঢ় লয়। অসমৰো স্থানীয় যাত্ৰীবাহী ৰে'লত প্ৰতিদিনে একেলগে যাত্ৰা কৰা লোকৰ মাজত গীত গোৱা, উৎসৱ-পালন, পাচলি কটা, লুডু, তাচপাত আৰু বোৰ্ডত খেলা বিভিন্ন খেল অথবা সাধাৰণভাৱে সমাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া দেখা যায়।



মহানগৰৰ বজাৰ এলেকাৰ আলোকচিত্ৰ (Shopping in a city)

অৱশেষত ইয়াকে ক'ব পাৰি যে, গৃহ আৰ্হি মহানগৰৰ অৰ্থনীতিৰ সৈতে নিৰ্ণায়ক ৰূপত জড়িত হৈ থাকে। নগৰ পৰিবহণ ব্যৱস্থা প্ৰত্যক্ষ আৰু গভীৰ ৰূপত আৱাসিক অঞ্চলৰ অৱস্থানৰ সৈতে সম্পৰ্কযুক্ত উদ্যোগিক আৰু বাণিজ্যিক কৰ্মস্থলৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। যদি এনে এলেকা সচৰাচৰ হোৱাৰ দৰে দূৰ-দূৰণিত অৱস্থিত হয়; তেন্তে এনে স্থিতিত বৃহৎ জন-পৰিবহণ প্ৰণালীৰ নিৰ্মাণ আৰু তাক তদাৰক কৰাৰ আৱশ্যকতা আছে। আহ-যাহ এক জীৱন প্ৰণালী হৈ উঠাৰ লগে লগে সম্ভাৱ্য আত্মকালৰ সৃষ্টিকাৰী উৎস হিচাপে ই চিৰদিনৰ বাবে স্থিতি লৈছে। পৰিবহণ ব্যৱস্থাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ মহানগৰত কৰ্মৰত লোকসকলৰ 'গুণগত জীৱন'ত পৰিছে। পথ পৰিবহণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাৰ ফলত, বিশেষকৈ ৰাজহুৱা বাহনৰ পৰিবৰ্তে ব্যক্তিগত বাহন (যেনে বাছৰ পৰিবৰ্তে সৰু গাড়ী)ৰ চলাচলে যানজটৰ সৃষ্টি কৰে। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তোমালোকে স্পষ্টভাৱে বুজি পালো যে সৰল বিষয় ক্ৰমাগতভাৱে অতি জটিল আৰু নগৰীয়া সমাজৰ বহুমাত্ৰীয় (Multi dimensional) দিশ হৈ পৰিছে।

নগৰীয়া অঞ্চলত সামাজিক পৰিৱৰ্তন আৰু ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত ৰূপ, স্থান সম্পৰ্কীয় মূল প্ৰশ্নৰ সন্দৰ্ভত ভালদৰে বুজিব পাৰি। পৰিলক্ষিত পৰিৱৰ্তনৰ উপাদান হিচাপে এক বিশেষ চুবুৰীৰ উত্থান-পতনৰ অভিজ্ঞতাকে ল'ব পাৰি। সমগ্ৰ বিশ্বত মহানগৰীয়া কেন্দ্ৰসমূহ বা মূল মহানগৰৰ কেন্দ্ৰীয় অঞ্চলৰ বহুল পৰিৱৰ্তন হৈছে। ১৯ আৰু ২০ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে মহানগৰৰ শক্তিকেন্দ্ৰ হিচাপে পৰিচিত মহানগৰ কেন্দ্ৰবোৰৰ ২০ শতিকাৰ শেষলৈ অৱনতি ঘটিছিল। এয়া মহানগৰৰ উপকণ্ঠ অঞ্চলৰ বিকাশৰো সময় আছিল, কিয়নো বিভিন্ন কাৰণত সমৃদ্ধশ্ৰেণীৰ লোকসকলে মহানগৰৰ অভ্যন্তৰ পৰিত্যাগ কৰি মহানগৰৰ উপকণ্ঠ অঞ্চলত থিতাপি লৈছিল। সমূহীয়া জীৱন আৰু কলা উজ্জীৱিত কৰা প্ৰচেষ্টাত বৰ্তমান পশ্চিমীয়া দেশৰ বহুতো মহানগৰ কেন্দ্ৰ পুনৰুজ্জীৱিত হোৱাৰ পথত অভিজ্ঞতা লাভ কৰি আছে। এই সংক্ৰান্তীয় এটা ঘটনা হৈছে 'সম্ভ্ৰান্তকৰণ' (Gentrification), যিটোৱে পূৰ্বতে নিম্ন শ্ৰেণীৰ চুবুৰীক মধ্যম আৰু উচ্চ শ্ৰেণীৰ পৰ্যায়লৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা বুজায়। ভূ-সম্পত্তিৰ মূল্যবৃদ্ধিৰ লগে লগে এনে পৰিৱৰ্তনক প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ চেষ্টা চলোৱা উদ্যোগী (Developers) সকলৰ বাবে অতি বেছি লাভদায়ক হৈ পৰে। প্ৰচাৰ কাৰ্যৰ জৰিয়তে অঞ্চলটোত বৰ্ধিত ভাড়া-মূল্যই সন্তোষজনক স্থিতি লাভ কৰাৰ পিছত অঞ্চলটোৱে লাভজনক ব্যৱসায় আৰু সমৃদ্ধিশালী বাসিন্দাৰ স্থানৰ ৰূপ লয়। কিন্তু কেতিয়াবা এনে ধৰণৰ প্ৰচেষ্টা বিফল হোৱাৰ ফলত অঞ্চলটোৰ শ্ৰেণীগত মান নিম্নগামী হৈ আকৌ পূৰ্বৰ স্থিতিলৈ উভতি যায়।

ক্ৰিয়া-কলাপ-৭ (Activity-7)

তোমালোকৰ চুবুৰীত 'সম্ভ্ৰান্তকৰণ' বা 'উৰ্দ্ধমান' (Gentrification or up-scaling) সংঘটিত হোৱা মন কৰিছানে? এনে ধৰণৰ উদাহৰণ জানানে? এনে হোৱাৰ পূৰ্বে অঞ্চলটো কেনে ধৰণৰ আছিল বিচাৰি উলিওৱা। কেনে ৰূপত অঞ্চলটো পৰিৱৰ্তিত হৈছে? এই পৰিৱৰ্তনবোৰে বিভিন্ন সামাজিক সমূহ আৰু শ্ৰেণীৰ ওপৰত কেনে প্ৰভাৱ পেলাইছে? কাৰ লাভ আৰু কাৰ লোকচান হৈছে? এই ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনৰ সিদ্ধান্ত কোনে গ্ৰহণ কৰে— তাৰ বাবে ভোটগ্ৰহণ অথবা কোনো ৰাজহুৱা আলোচনা হয়নে?

জন-পরিবহণৰ প্ৰণালীত হোৱা পৰিৱৰ্তনবোৰে মহানগৰলৈ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন আনিব পাৰে। কম খৰচতে সুবিধাজনক আৰু নিৰাপদ জন-পরিবহণে মহানগৰৰ জীৱনত যথেষ্ট পৰিৱৰ্তন আনিছে। লগতে ই মহানগৰৰ আৰ্থিক বিকাশত প্ৰভাৱ পেলাৱাৰ উপৰি মহানগৰৰ সামাজিক চৰিত্ৰকো গঢ় দিছে। বহুতো পণ্ডিতে জন-পরিবহণৰ ওপৰত আধাৰিত মহানগৰ যেনে— লণ্ডন বা নিউইয়ৰ্ক আৰু প্ৰধানকৈ ব্যক্তিগত পরিবহণৰ ওপৰত আধাৰিত লচ এন্জেলচৰ দৰে মহানগৰৰ পাৰ্থক্যৰ কথা লিখিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, নতুন দিল্লীৰ মেট্ৰো ৰে'লে এই মহানগৰখনৰ সামাজিক জীৱন গুৰুত্বপূৰ্ণভাৱে কিমান সলনি কৰিব পাৰিব সেয়া প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ এতিয়াও বাকী আছে। কিন্তু প্ৰধান আলোচ্য বিষয়টো হৈছে মহানগৰৰ সামাজিক পৰিৱৰ্তন সন্দৰ্ভত, বিশেষকৈ দ্ৰুত গতিত নগৰীকৰণ হৈ থকা ভাৰতৰ দৰে দেশবোৰত, মহানগৰ একোখনে একেৰাহে বৃদ্ধি পাই অহা জনসংখ্যাৰ সৈতে কেনেকৈ মোকাবিলা কৰিব য'ত প্ৰব্ৰজনৰ সোঁত মহানগৰৰ প্ৰাকৃতিকভাৱে বৰ্ধিত জনসংখ্যাৰ সৈতে যোগ হৈ আছে।

পৰিভাষা (Glossary) :

- **সীমা শুল্ক, শুল্ক পদ্ধতি (Customs Duties, Tariffs) :** এখন দেশলৈ আন ঠাইৰ পৰা সামগ্ৰী আৰু দেশখনৰ পৰা বাহিৰলৈ যোৱা সামগ্ৰীৰ ওপৰত লগোৱা কৰ; যাৰ দ্বাৰা সামগ্ৰীৰ মূল্য বৃদ্ধি হয় যাতে এনে সামগ্ৰীৰ সৈতে তুলনামূলকভাৱে স্ব-উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ প্ৰতিযোগিতা কম হয়।
- **প্ৰভাৱশালী জাতি (Dominant Castes) :** এই ধাৰণাটো এম. এন. শ্ৰীনিবাসে মধ্যৱৰ্তী জাতিৰ জমিদাৰসকলক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল, যিসকলে অধিক হোৱাৰ বাবে নিজ অঞ্চলত ৰাজনৈতিক প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল।
- **গেটেড সম্প্ৰদায় (Gated Communities) :** নগৰীয়া অঞ্চল (সাধাৰণতে উচ্চ শ্ৰেণী বা আঢ্যবন্ত)ত আৱাসিক এলেকা বেষ্টনী, বেৰ আৰু প্ৰৱেশদ্বাৰৰ ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা চৌপাশৰ পৰা নিজকে নিলগাই ৰখা হয়, য'ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানত নিয়ন্ত্ৰণ থাকে।
- **সম্ভ্ৰান্তকৰণ (Gentrification) :** এই ধাৰণাটোৰ দ্বাৰা এক নিম্নশ্ৰেণী (নগৰীয়া)ৰ চুবুৰীক মধ্যম বা উচ্চশ্ৰেণীৰ চুবুৰীলৈ ৰূপান্তৰণক বুজোৱা হয়।
- **ঘেটো, ঘেটোকৰণ (Ghetto, Ghettoisation) :** পোন প্ৰথমে এই শব্দটো মধ্য ইউৰোপীয় মহানগৰবোৰত ইহুদীসকলৰ বস্তুিক বুজাবলৈ ব্যৱহৃত হৈছিল। বৰ্তমান এই শব্দটো এক বিশেষ ধৰ্ম, নৃগোষ্ঠী, জাতি বা অন্য কোনো উমৈহতীয়া পৰিচয় বহন কৰা ব্যক্তি কেন্দ্ৰীভূত চুবুৰীক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ঘেটোকৰণ প্ৰক্ৰিয়াত মিশ্ৰিত বিন্যাসৰ চুবুৰী একক সম্প্ৰদায়ৰ চুবুৰীলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।
- **বৈধতা (Legitimation) :** বিধিসন্মত কৰি তোলা প্ৰক্ৰিয়া বা কোনো ভিত্তি, যাৰ আধাৰত কোনো বস্তুক বৈধ হিচাপে মানি লোৱা হয়, যেনে— সঠিক, ন্যায্যপূৰ্ণ, শুল্ক ইত্যাদি।
- **জন-পরিবহণ (Mass Transit) :** বৃহৎ সংখ্যক লোকৰ যাতায়াতৰ বাবে মহানগৰৰ দ্ৰুত পরিবহণ ব্যৱস্থাবোৰ।

অনুশীলনী (Exercise)

- ১। মানৱ ইতিহাসত দ্ৰুত সামাজিক পৰিৱৰ্তন তুলনামূলকভাৱে এক নতুন পৰিঘটনা — তুমি এই ফাঁকি কথাৰ সৈতে একমত নে? তোমাৰ উত্তৰৰ সপক্ষে যুক্তি দাঙি ধৰা।
Would you agree with the statement that – Rapid social change is comparatively a new phenomenon in human history? Give reasons for your answer.
- ২। সামাজিক পৰিৱৰ্তনক অন্য ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনৰ পৰা কিদৰে পৃথক কৰিব পাৰি—আলোচনা কৰা।
How is social change to be distinguished from other kinds of change?—Discuss
- ৩। সংৰচনাত্মক পৰিৱৰ্তন (Structural Change) মানে কি বুজা? উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰা।
What do you mean by ‘structural change’? Explain with examples.
- ৪। পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ কিছুমান প্ৰকাৰ বৰ্ণনা কৰা।
Describe some kinds of environment related social change.
- ৫। প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু অৰ্থনীতিয়ে অনা কিছুমান পৰিৱৰ্তন কি কি?
What are some kinds of changes brought about by technology and the economy?
- ৬। সামাজিক শৃংখলাই কি বুজায় আৰু ইয়াক কেনেকৈ ৰক্ষা কৰা হয়?
What is meant by social order and how is it maintained?
- ৭। কৰ্তৃত্ব কি? আইন আৰু আধিপত্যৰ সৈতে কৰ্তৃত্ব কিদৰে জড়িত আলোচনা কৰা।
What is authority and how is it related to domination and the law?
- ৮। গাঁও, নগৰ আৰু মহানগৰ পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ পৰা কিদৰে পৃথক? আলোচনা কৰা।
How are a village, town and city distinguished from each other?
- ৯। গ্ৰাম্য অঞ্চলৰ সামাজিক শৃংখলাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?
What are some features of social order in rural areas?
- ১০। নগৰীয়া অঞ্চলৰ সামাজিক শৃংখলালৈ অহা প্ৰত্যাহ্বানসমূহ কি কি? আলোচনা কৰা।
What are some of the challenges to social order in urban areas?

References :

- Giddens, Anthony. Sociology, 4th edition.
- Gerth, Hans and C. Wright Mills, (eds) from Max Weber.
- Khilnani, Sunil, 2002. The Idea of India, Penguin Books, New Delhi.
- Patel, Sujaa and Kushal Deb (eds) 2006. Urban Sociology (Oxford in India), Reading in Sociology and Social Anthropology Series, Oxford University Press, New Delhi.
- Srinivas, M.N. Social Change in Modern India.